

KISS ENDRE

Apponyi Albert, az ideológus és politikus

Nem túlzás, ha sajátos, szinte személyre szabott módszertani elvek kidolgozását tartanánk szükségesnek Apponyi Albert eszmei arculatának meg-rajzolásakor. Azok közé tartozott ő, akinél a sok beszéd (a legkonkrétabb értelemben parlamenti szónoklatainak híres retorikus teljesítményei), illetve az ugyancsak tekintélyes mennyiségű írás inkább *elrejtette*, mintsem egyértelműen artikulálta a legfontosabb álláspontokat.¹ Az eszmetörténeti vizsgálódás nem egy esetben ki tudja mutatni, hogy egy-egy ideológus kettős, nemegyszer hármas vagy négyes gondolatvilággal, módszertannal, személyiséggel rendelkezik. Amikor tehát a *többszörösség* hipotézise nélkül nem sok remény lenne egy összegező igényű kép felvázolására, további két eset lehetséges. Az első az, amikor a szóban forgó ideológus, politikus stb. világos tudattal rendelkezik e többszörösségről, többé vagy kevésbé tudatosan mozog e változatok között, s mi több, a *többszörösség ténye elmélet és gyakorlat, lehetőség és valóság eltéréseiből bizonyos összefüggésekben még „logikusan” is adódhat.*² A második esetben erről értelemszerűen nem lehet szó; a többszörösség eredője ekkor az, hogy az ideológus mintegy elveszíti áttekintését gondolatvilágának szintjei, tartalmai, sőt, céljai és következményei között. Apponyi, egész munkánk egyik végeredményét előlegezzük ezzel, ez utóbbi csoportba sorolható. Hadd utaljunk politikai gondolkodásának egyik vezérmotívumára, a kizárólag Ausztria ellen irányuló, minden más értelmes célt nélkülöző megfogalmazására „nemzeti élet egységéről a „nemzet biológiai érdekeinek teljességéről”, mely meglehetősen egységes megítélésre talált a századelőn, gyakorlatilag részese volt a dualizmus politikai válságának. S ha e politikai válságot nem is hozzuk egyenes vonalú összefüggésbe a monarchia felbomlásával, akkor is világos, Apponyi nem egy más, mélyebb

¹ Ez a felismerés a munka során számos részletmegfigyelésből tevődött össze, s az ideológiai többszörösség hipotézisének erősödésével mind nagyobb jelentőségre tett szert. Figyelemfelhívó volt például Apponyi következetes hallgatása apja politikai köréről, a 48 előtti ókonzervatívokról, hiszen alighanem ő lett volna az egyetlen és az utolsó tanú, aki számot tudott volna adni e kör ötvenes-hatvanas évekbeli belső fejlődéséről, majd kiegyezés utáni sorsáról. Az elleplezés *tudásszociológiai* értelmezése, amelyet Szende Pál állított ideológiai-kutatásainak középpontjába, Apponyi pályájára azonban szintén érvényes. Szende Pál meghatározásának szellemében például a harmonisztikát az elleplező ideológiák közé kellene sorolnunk (ld. *Paul Szende: Verhüllung und Enthüllung, in: Ideologielehre und Wissenssoziologie. Die Diskussion um das Ideologieproblem in den zwanziger Jahren.* Herausgegeben von Hans-Joachim Lieber, 1974. 52.).

² Ez történik például a politikai *kompromisszum* esetében, de ez következik a valóságos politikai tevékenység *pragmatikus* természetéből is.

céljának mondott (és tett) közvetlenül vagy közvetetten ellent, a politikus-ideológus végső soron *önmaga ellen is dolgozott*.³

Apponyi ideológiai univerzumait a következőképpen választhatjuk el egymástól: személyiségének alaprétegét a tizenkilencedik század „konzervatív gyermekének” szinte klasszikus ideáltipikus meggyőződésai teszik ki, melyeket a rendkívüli dokumentumértékkel megörökített nevelődési folyamat alakított ki soha nem halványuló érvénnyel. Annak igazolására, hogy erre vonatkozó megjegyzései mekkora dokumentumértéket képviselnek, milyen egzaktan foglalják össze (nyilvánvalóan szándéka ellenére) e nevelődési processzus döntő láncszemeit, sőt, szociológiailag is milyen fontosakká váltak, hiszen a társadalom más csoportjainak nevelődési- és értékrendszerében is épp ezen „arisztokratikus” életelvek terjedtek el,⁴ nincsen lehetőségünk. Apponyi ideológiai értelemben vett (az elsóvel, „egyidejű”) *második világa a hatvanas-hetvenes években induló európai politikai aspirációjú klerikalizmus és a szociálpolitikai törekvéseket már nagy tudatossággal asszimilálni kívánó konzervativizmus*. Meg is nevezi ezek kezdeményezőit, anélkül azonban, hogy hatásukat részleteiben elméleti igénynyel is jellemezné. Apponyi politikai törekvéseinek *valóságos, eredeti* céljává az vált, hogy megkeresse ezeknek az elveknek magyarországi politikai terét és mozgásformáit, azaz egy modern, szociálpolitikailag is érzékeny konzervativizmus ósévé, alapítójává váljék. Az, hogy erre e program egyszerű meghirdetésével *önmaga világos belátása alapján sem volt végül is esélye, meghatározó jelentőségű oka pályájáa, gondolkodásmódja*, „többszörös”-ségének. Az mindenesetre, hogy mégis kibontakozik egy olyan agrárius mozgalom, mely *konzervatív* politikai irányítás alatt áll, *klerikális* alapon szervezkedik s ezen az alapon *népjóléti, szociálpolitikai* célkitűzéseket hirdet meg a „liberális kapitalizmus” ellen, nem kis részben Apponyi indíttatásának is köszönhető.

Apponyi modernizálódó konzervativizmusa elkerülhetetlenül felveti viszonyulásának kérdését az idősebb Apponyi és köre által képviselt hírhedten udvarhű, arisztokrata-konzervativizmushoz. Apponyi ezt a kérdést nyíltan nem válaszolja meg. Megpróbálkozunk a későbbiekben az „ó”-, illetve az „új”-konzervativizmus e váltásának értelmezésével, e „hallgatás” tényét mégis kénytelenek vagyunk tudomásul venni a magyar politikai eszmetörténet ezen egyik legfontosabb összefüggésében. *Harmadik* összefüggő ideologikus mondanivalója politikusunknak a politikai történetírásban már jóval ismertebb.

³ Természetesen e tény *nem jelent egyet a többszörösség jelenségével*. Apponyi ideologikus gondolkodását akkor is többszörösnek kellett volna neveznünk, ha aktivitása éppen nem irányul ön maga, saját távlati politikai érdekrendszerére ellen. Azt azonban jelentőségeltjes esetlegességnak, önmagán túlmutató véletlennek kell elismernünk, ahogy leg-sikeresebb politikai korszakában úgy „destabilizálja” tágabb viszonylatrendszerét, hogy eközben ennek nincs tudatában.

⁴ Erre vonatkozó egzakt történeti érvényű szociológiai eredmények híján csak hipotetikusan fogalmazhatjuk meg, ami számos adat, közvetlen és közvetett bizonyíték ismeretében meggyőződésünk: az arisztokrata életelvek és érintkezési kultúra igen mélyen határozták meg széles polgári-kispolgári rétegek valóságos értékrendszerét és érintkezési kultúráját, jóllehet e hatások, további specifikáló tényezők, mint például a vallás eredményeként, sokfélék lehetnek. Egyrészt eltérő típusú arisztokrata életmódok kerülhettek előtérbe (az angoltól a közeleső Habsburg-ház arisztokráciájáig), másrészt az átvett elvek, ill. tartalmak is eltérő szférákban érvényesültek. Mindenesetre az Apponyi-jelenség kutatása ebből a szempontból is mindenkor elsőrendűen fontosnak tűnt, hiszen éppen az arisztokrata magatartásmintákat átvevő széles rétegek szemében Apponyi elsősorban mint felülmúlhatatlan szónok és egészen kifogástalan modorú, „úriember” és gentleman volt közismert, s e külsőségek mindig is elfedték Apponyi politikai mondanivalóit.

A Monarchián belüli minél nagyobb magyar különállás követelésén alapul ez, mely támaszkodhatott a 67-es rendszer népszerűtlenségére a szélesebb néptömegek előtt, a Tisza-rendszer kirekesztettjeinek elégedetlenségére, a közjogi helyzet kényes egyensúlyára, s néhány érzékeny sérelemre elsősorban a közös hadseregben, amelyek történelmi jelentőségét bárhogyan is ítélik meg, mégis kétségtelenül alkalmat szolgáltatottak a nemzeti érzelmek nemritkán demagóg színezetű kihasználására. Ideológiatörténetileg már az eddigiek alapján is sokatmondó, hogy Apponyi nem a Habsburg-ellenes, függetlenségi tartalmú közjogi érvelést választja a cél elérése érdekében, hanem „modernebb” gondolatkinszövegből, a *szociáldarwinizmus* változataiból választ, a „nemzeti lét biológiai szükségletei”-re hivatkozik, melyeket a hadsereg felépítése vagy más sérelem veszélyeztetnek. Az elmélet felől nézve is egyértelmű, hogy Apponyi *eredeti és mély politikai gondolatát, az említett modern konzervatív áramlatnak megfelelő politikai megvalósítását ilyen aktualizált köntösben próbálhatta csak megvalósítani*. A dualizmus politikai világának valamelyes ismeretében az ilyen helyzetek olyannyira általánosnak mondhatók, hogy ezzel az igazi paradoxont kvalifikáló „küszöb” jócskán emelkedett . . . Apponyi ezen előfeltételektől meghatározott nemzeti ideológiájának már érintőleges és bevezető jellemzésekor is ki kell emelnünk azt aényt, hogy a közjogi problémák egyben a legalkalmasabb, legposszibilisebb, sőt, a legsokatígérőbb lehetőséget jelentették a Tisza Kálmán alapította magyar politikai rendszer elleni támadásra is.

Sohasem rejtgetett célja sem volt más, mint pártjának győzelme révén a Tisza Kálmánéhoz mérhető valóságos és meghatározó politikai hatalom megszerzése. Mivel ez fontos, sőt döntő kompromisszumok nélkül egyszer sem sikerült neki, nehéz a kérdésre válaszolni, hogy győzelme esetén milyen elveket valósított volna meg. Igazi koncepciója az agrárius-klerikális irányzathoz kötötte. Kétségtelen azonban, hogy a politikai diadalért sok mindenre képesnek bizonyult is, „igazi” elképzeléseit gyakran volt kénytelen elhallgatni. Politikusi pályájának *látható* oldalára ugyanis, az összképet tovább bonyolító módon, az volt jellemző, hogy a porondon csak *népszerű* ügyekért állt ki. Nem gondolhatunk el olyan tömeghatásra esélyes elvet, amelynek élén ne tűnne fel politikusunk választékos gesztusaival. Minden olyan pillanatban például, amikor a választójog kiszélesítése *megfogható tömegigénnyé vált* (1905-ben vagy éppen a világháború második felében), Apponyi nyomban támogatja. Az ókonzervatív csoportosulás hetvenes évek második felében akuttá váló válságakor a nemzeti eszmén alapuló közjogi érvelés nagy *népszerűségének* érzékelése vezetett Apponyit nyolcvanas-kilencvenes évekbeli arculatának kialakításához. Apponyi ideológiai-eszmei világainak immár *negyediké* saját „*filozófiája*”. Már 1914 előtt törekedik olyan filozófiatörténetileg azonosítható általános *ideológiák* kimunkálására, melyeket fontosnak tart elsősorban a századfordulótól kezdve a szellemi élet befolyásolásában. Ebben egyébként közös úton jár nagy ellenlábásával, Tisza Istvánnal, akihez hasonlóan, noha más eszmék jegyében, voltaképpen még a relativizáló modern eszmei és művészeti áramlatok századeleji igazi kihívása *előtt* meghirdeti a művelődés konzervatív-keresztény eszményeit.⁵

⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy külön tanulmányban kellett tárgyalnunk Apponyi filozófiai nézetét. Jelen kísérletünk tehát túlnyomórészt a *politikus* ideológiájának többletességét dolgozza fel. A *filozófus* Apponyi az abszolútumok relativizálási folyamatának nagy ellenlábasa lesz, a keresztény filozófiai harmonisztika maradéktalan rehabilitációjáért száll síkra. Vonásai a lehető legszerveesebben egészítik ki a politikus legjellemzőbb tulaj-

Az időbeliség pontos meghatározása függ a kilencvenes évek radikális, ám hamar széteső kezdeményeinek megítélésétől (például *Az Élet* c. folyóirat első évfolyamai jelzik ezt az irányt), amelyek az egyházpolitikai küzdelmek kíséretében már hathattak elsősorban Apponyi érzékeny felfogóképességére.⁶ 1919 után azonban már önálló filozófiai rendszerrel is fellép, melyet Kornis Gyula terjedelmes tanulmányokban méltat.⁷

Feladatunk tehát e le nem egyszerűsíthető eszmei többszörösség elemzése. Könnyű és könnyen megindokolható volna már kezdetben ezek logikai és történetileg is konkrétan megjelenő *ellentmondásait* kimutatni. Ugyancsak lehetséges eljárás lehetne már most ezek *átfedéseinek*, a négyes arculat közös jegyeinek kiemlése. Most mégis a négy ideológia közös vonásaként egyedül azt hangsúlyozni nem nyomatékalkal, hogy akármelyik arculatát is vegyük szemügyre Apponyinak, cselekvéseinek lényege a hidegfejű pozícióvédelem és hatalmi logika; „idealizmus”-a ellenére sem riadt vissza a parlamenti demagógiától vagy éppen az *autoritás* erőinek mozgósításától egy-egy vagy egyenesen az „összes” veszélyesnek tűnő jelenség ellen.

Ezen eszmei eklekticizmus — egyes elemek *elméletileg*, más elemek a *gyakorlatban* voltak ellentmondóak — számos történeti-pszichológiai, illetve szociálpszichológiai kérdést is felvet. E kísérlet több okból is mellőzni kénytelen a kizárólag pszichológiai kérdésfeltevést, még annak legvilágosabb tudatában is, hogy Apponyi „pszichológiája” nemcsak ugyancsak többretegű, de minden bizonnyal érdemes az elmélyült tudományos kutatásra.

donságait, sőt filozófiájában nyíltabban és őszintébben konzervatív, autoritatív, helyenként egyenesen retrográd, mint politikai sikerekre igen érzékeny közéleti pályafutásának más szféráiban.

⁶ 1914 előtti filozófiai tárgyú írásai, ill. előadásai majdhogynem kivétel nélkül az abszolútumok relativizálásának porébe szólnak bele; önálló, „pozitív” filozófiai kísérletekre 1918–19 után vállalkozik. Hasonlóan Prohászka Ottokárhoz, Apponyi is voltaképpen már akkor is fellép minden relativizálásnak tekintett modern jelenség ellen, amikor azok még inkább a kontinens más részeire jellemzők elsősorban. 1895-ben már így foglalja össze a „veszély”-eket: „Egy egész eszme-áramlat fut párhuzamosan végig az emberi felfogások minden tartományán: a *tudományban* az agnosticizmus, mely a legfőbb problémák kutatásáról vállvonítással lemond; az *aesthetikában* a naturalizmus — mely a rútat a széppel egyenrangúnak mondja; a *magánérzelmeiben* a cynizmus — mely minden önzetlen rajongásnak kicsúfolásában tetszeleg magának; a *társadalmi életben* az utilitarizmus — a ki bírja, az marja — és ikertestvére az anarchizmus; a *politikában* a hatalmi opportunizmus — mely az erőt, mint olyant imádja és csak egy szabályt ismer: a külső sikert minden áron. . . én, a ki mindezekben a fin de siècle áramlatokban az emberiség lealacsonyítását látom, a ki azokat sorvasztó betegségeknek tartom, melynek lehelletétől pusztul az egyesek energiája, elvadul a társadalom ereje, lehull a nemzetek önérzete, én, aki a magam tevékenységi körében fölvettem a kéréllhetetlen harcot az erkölcsi nihilizmusnak minden válfaja ellen: én tartozom saját hitvallásomnak azzal, hogy . . . tárgyamnak ezen másik, magasabb oldalára legalább reá mutassak.” (*Aesthetika és politika*. Művész és államférfi. Bp. 1895. 60–61.)

⁷ Ld. Kornis előszavát Apponyi Világnézet és politika c. művéhez, (Bp., 1941), 1940-ben pedig egyenesen „a magyar politikai világnézet hőse”-nek ismeri el Apponyit azonos című terjedelmes méltató tanulmányában (*A magyar politika hősei*, Bp., 1940.).

A) *A nevelődés mint ideológia*

Apponyi számos terjedelmes visszapillantást, emlékiratot írt. Ezek részletes összehasonlítása már önmagában is sokat elárul fejlődéséről, hiszen mindegyikben az egyszer eseményszerűen lejátszódott múlt eltérő vetületeire kerül nyomaték. Változatlan marad azonban kisgyermekkorának, tágabban egész nevelődésének megjelenítése. Az, hogy meghatározott szociológiai és történelmi térben a nevelődési folyamatoknak történelemformáló erejük lehetett, triviális megállapítás. Ennek mintájára bizonyosan érdemes volna más társadalmi csoportok ilyen mértékben hitelesen dokumentált és klasszikus egyértelműséggel átélt alaplélményeit is vizsgálni.⁸

E nevelődési folyamat középpontjában két vezető eszmét találunk. Az egyik minden létezés általános *harmóniája*, az isteni, általános világrend evidenciájának kiépítése, a másik egy sajátos *kiváltságtudat* kifejlesztése, amely a *társadalmi helyzet* sokszorosán rendkívülinek mondható *kiváltságos mivoltát a személyiségértékek kiemelkedő „objektív” fölényével helyettesíti*, s egyben, szinte szavak nélkül, *meg is indokolja*.⁹ Igen bonyolulttá teszi e motívumot, hogy az általános harmonizmusnak megfelelően a sajátos funkciójú személyiségértékek mint a „keresztény típusú értékekben megnyilvánuló fölény”, azaz, mint az „*alázatban*”, az „*idealizmus-ban*” *jelentkező „többlet” jelennek meg*.¹⁰ Ez volt az a belső háttér, a legbelsőbb evidenciarendszer, amellyel a katolikus arisztokrácia sorompóba küldte fiait a tizenkilencedik században. A két fő motívum logikailag és történetileg a lehető legszorosabban egymásba fonódik:

⁸ Az egyes történelmi osztályok, rétegek vagy kisebb csoportok nevelési elveit, magától értetődő módon, azok a megfontolások határozták meg, amelyek a valószínűen feltehető társadalmi szerep követelményeire irányultak. A század szépirodalma, kultúrtörténelmi anyaga nagyszámú rendszerezésre, értelmezésre váró példát tartalmaz az eltérő, de különbségeikben egységes nevelődési folyamatokra. — Különös érdekességet kölcsönöz Apponyi e nevelődésének az a tény, hogy a harmonizmusban a „világ” valóban mint nagy „család” jelenik meg, melyet egy univerzális törvény tart össze stb., mely elképzelés tudásszociológiailag meglehetősen kezdetlegesnek, kevéssé differenciáltnak, sőt egyenesen „archaikus”-nak mondható (ld. *E. Topitsch: Mythos. Philosophie, Politik. Zur Naturgeschichte der Illusion. Freiburg, 1969. 126.*)

⁹ A személyiségérték ilyen jelentősége, mely egyrészt lényegében csak meghatározott teljesítményeket „értékel”, másrészt pedig a valóságos teljesítményt visszavezeti és inkább megszünteti mint megőrzi a személyiségérték messzemenően független szférájába, önmagában is jól példázza e nevelési folyamat nemcsak ideologikus, hanem tárgyilag is megalapozott korszerűtlenségét. A személyiségérték, az „én” így egyben az igazságtartalom megalapozásának is tulajdonképpeni szervévé válik. Nagy valószínűséggel éppen ez vezet ezután oda, hogy azt az Apponyit, aki kivételes hosszúságú pályafutása során számtalan társadalmi, politikai és egyéb tapasztalatra tett szert, e tapasztalatok a legcsekélyebb módosításra sem bírták rá alapuniverzalizmusát illetően. Ha tehát az ideológiát az egyik legkézzelfoghatóbb módon „a társadalmi tapasztalatok elrendezési sémája”-ként határozzuk meg, úgy kimondhatjuk, több mint egy fél évszázad politikai tapasztalata sem ingatta meg Apponyi eredeti sémáit. (Az ideológia, ilyen definícióját ld. *N. Harris: Die Ideologien in der Gesellschaft. Eine Untersuchung über Entstehung, Wesen und Wirkung. München, 1970. 48.*, Ugyanó utal — egy általános megjegyzéssel — konzervativizmus és harmonisztika megfelelésére, i. m. 253.)

¹⁰ Ebben az elgondolásban számos elem keveredik alig elválasztható egységben: egyrészt, mint már arról szó volt, a „teljesítmény” teljesen a *passzív* oldalon (alázat, önfeláldozás stb.) jelentkezik, másrészt azonban az így átfogalmazott teljesítményérték egyben *legitimáció* is, miközben e legitimáló (és *passzív*vá átfordított) „teljesítményérték” továbbra is gyakorlatilag elválaszthatatlan kapcsolatban van a *személyiségértékkel*, azzal így mintegy *azonos* is.

a kiváltságtudat többé már soha meg nem kérdőjelezett részévé válik az „általános világrend”-nek, hiszen nem szorul több (vagy más) „legitimáció”-ra, mint a „keresztény értékek”-ben mutatott „tényszerű” és „valóságos” tökéletességre.¹¹

„Ifjúkoromban valósággal csalhatatlannak tekintetem atyámat, az ő ítélete volt számomra az igazság mértéke”¹² — írja 1922-ben Apponyi. Ott bujkál ugyan az atyáról írt sorokban („az ő ítélete volt . . .”) talán az a politikai eltérés is, mely egyben a magyar konzervatív politika két korszakát is elválasztotta egymástól, mégis kétségkívül a két tökéletes személyiség harmonikus kapcsolata, a személyiségértékek zavartalan, „objektív” harmóniája a döntő. „Mit szóljak édesanyámról? Ő a szó szoros értelmében szent nő volt. Soha egy közönséges (!) gondolat nem homályosította el lelkének tiszta tükrét . . .”¹³ Korántsem célunk, hogy minden ízében ideologikusnak láttassuk ezt a jellemzést. Noha mind az univerzális harmonisztika, mind pedig a keresztényien színezett, „szolgálat”-ban önmagát nyilvánító rendkívüli személyiségérték ideáltipikus tisztaságban jelent meg már e néhány sorban is, nincs jogunk, de nem is szeretnénk kétségbe vonni a szülők jellemvonásait. Esetünkben a legitimizáló célzatú ideológiai képzetek és a valóságos viselkedés egymásra kopírozódik. Az attitűd, a szociális szerep valóságosság, „őszintesége”, azonban semmiképpen sem szól „ideologikus” mivoltuk ellen! A nevelődés további részletei nem kevésbé érdekesek ideológiatörténeti szempontból: „. . . olyan családi légkörben nőttem fel, ahol a tiszta erkölcs, az erkölcsileg jó magától értetődő, természetszerű dolognak tekintett és mint olyan érvényesült, a rossz pedig valami távoleső, inkább csak elméletben létező, néhány elvetemült vagy szerencsétlen embert érintő jelenségként szerepelt, ami minket nem is érinthet.”¹⁴ (Kiemelés: K. E.) Ezzel már ki is kerültünk a két szülő személyiségének közvetlen ábrázolásából, és eljutottunk a némiképp már általánosított „szellem”-hez, amelyet Apponyi kifogásolhatatlan hitelességgel elevenít meg. Az általános harmónia a „világ törvénye”, az ebben nem részesülők óhatatlanul — igaz, sajnálatra méltó — devianciát képeznek. (Noha e terminus kétségkívül modernebb, mint Apponyi kora, a valóságos viszonylatot olyan pontosan adja vissza, hogy tudatosan választottuk.) Az általános harmónia, s egyben a rendkívüli személyiségértékek mércéje, viszonyítási alapja pedig általánosítottan is a vallás: „Ennek a harmonikus családi életnek az alapja pedig a mély és egészséges vallásosság volt. A jól megértett keresztény katolikus hiten, a maga teljes orthodoksziájában épült föl az egész. Nekem pedig az a kimondhatatlan kegy (!) jutott osztályrészül, hogy egész ifjúságomban mindig összhangot láttam a hit és a cselekedetek, a tanítás és a példa között.”¹⁵ A rendkívüli személyiségértékek indoklását is az „alázat” és a „kegy” alapján vezeti be, s ezzel demonstrálja is az „érdem” vagy „teljesítmény” e passzív változatának sajátyszerűségét. „Ennek

¹¹ Ennek megfordítása is érvényes azonban: miközben a magas személyiségértéket a „világrend” hitelesíti, a világrendet magát többek között az a funkció konstituálja, hogy elrendezi — természetesen „szigorúan” a személyiségértékek „objektív” mérője alapján — az emberek egymás közötti viszonyait, azaz: hierarchiáját.

¹² Dr. Gróf Apponyi Albert: Ötven év. Ifjúkorom-Huszonöt év ellenzétkben. Bp., 1922. 78.

¹³ Uo. 8.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

az összhangnak hiánya téveszt meg sokakat, midőn oly korban, amely még nem tud élesen megkülönböztetni az elv és annak képviselői között, az üdvös tanítást méltatlan ajakból kell hallaniuk. Én nem csupán a szülői házban voltam attól megkímélve, de egész ifjúkoromon át nem láttam rossz papot. Egészen természetesnek találtam, hogy az ember aszerint él, amit igaznak vall; ebben megerősített minden tapasztalásom; hogy ez másképp is lehet, azt tudtam, mivel megmondták, de ebben ismét csak valami kivételes (!) szomorú tünetet láttam, amely gyakorlatilag rám nézve csak annyi jelentőséggel bírt, mint p.o. az indiai pestis. (!) Bizonyára sajnálom annak áldozatait, de magamra nézve nem látok benne elképzelhető veszélyt.”¹⁶ A harmónia evidencia, a *kivételesség éppen a valóságos, s az általános tűnik kivételesnek*. A fenti sorok mutatják e két alapmotívum, a harmonizmus és a személyiségérték(ek) egyidejűségének gyermekkori eredményes rögzülését is. A harmonizmusnak és a kivételes személyiségértéknek a kor szemében, de logikailag is teljes *következetességgel* volt szerves része, egyben következménye egy sajátosan idealizált nőfelfogás. Felesleges túlbuzgóságnak tűnhet, ha most *általában* az egyes rétegek *valóságos*, szociológiaiailag releváns szerelmi szokásaira, erotikus kultúrájára utalnánk. E valóságos szokások és érintkezési formák időnként teljesen hiányzó idealizmusa nem szúr szemet, fontosabb az az *általános* jegy, hogy miként az idealizált politikai szereplésben, úgy az idealizált szerelmi szokásokban sem volt különösen erős az igény „ideológia” és „valóság” egyeztetésére. Hallgassuk Apponyit: „... rokonságunkban . . . néhány ideális női alakkal találkoztam, amelyekből . . . nyertem első benyomásaimat a nőről. Egész életem ezeknek az első benyomásoknak hatása alatt állott (!); ezek adták a nőről táplált felfogásomnak azt az irányt, amelytől későbbi szomorú tapasztalások nem tudtak eltéríteni, és ezt tartom életem egyik legnagyobb szerencséjének.”¹⁷ Az e családban megjelenő viszonylatok általánosítása mintegy megjeleníti az ideális család ideáltipikus képét: az apa: „az igazság mértéke”, az anya: a „szent”, a nőrokonok: „angyalok”, s a jó papok: „szentlélek”. Sem a világrendet uraló *általános harmónia*, sem pedig az e tényezőkből mintegy már önmagától is következő *„kivételesség”* nem lehet kétséges: *a nevelési stratégia már az igen fiatal Apponyinál nyilvánvalóan elérte célját*. Apponyi e gondolatrendszer bűvöletében majdhogynem büszke arra, hogy a „későbbi szomorú tapasztalások nem tudták eltéríteni” meggyőződésétől. S ez — talán nem mindig a magyar társadalom szerencséjére — más meggyőződéseivel is így volt. E nevelési stratégia mindkét fő eleme egyébként az elképzelhető legteljesebb mértékben *céladekvát* volt. Az általános harmónia képzete maradéktalanul megfelel annak, aki a fennállóval oly mértékben elégedett, s ezt az állapotot őrizni, erősíteni és átörökíteni akarja. A rendkívüli személyiségérték, mint erre már utaltunk, érdemileg *nem történeti dimenziójú*, s ebben eltér az esetenként arisztokrata körökbe is felhatoló leginkább középnemesi típusúnak nevezhető legitimációs felfogástól: nem nemzeti-történeti érdemekre hivatkozik, ily módon bizonyos értelemben nemzetek-fölöttivé is válik, az udvarhű katolikus arisztokrácia *ekkori* össz-birodalmi legitimációjának is pontosan megfelelt. E nevelődési folyamat összegezése az 1922-es visszaemlékezésben így hangzik: „Így folyt le ifjúságom egészen 1857-ig, 11-ik évemig. A szülői házon kívül aránylag kevés kortárssal érintkeztem; ezt

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 9.

nem valami elv (!), hanem életem körülményei hozták magukkal: nem is igen vágytam reá.”¹⁸

Az 1857 és 1863 közötti éveket Apponyi szinte teljesen kalksburgi jezsuita iskolában tölti. Az itteni nevelődésnek azokat az elemeit idézzük csak fel, melyek beleillenek a harmonisztikus indíttatás meghatározottságaiba. Ezzel igazán ellentétes motívumok persze végső soron nincsenek is. Apponyinak a nyilvánosság előtti klerikális zászlóbontásakor igen sokan említik fel a kalsburgi neveltetést, visszajáró *epitethon ornansa* Apponyinak, az például Ady publicisztikájában is. Kényes pontja volt ez mindig is Apponyi pályájának: a függetlenségi eszme későbbi sztentori hangvételű képviselője nem dicsekedhetett mindenkor jezsuita iskolázottságával. Talán nem felesleges emlékeztetnünk arra, hogy épp Apponyi kalksburgi éveiben az udvarhű s konzervatív csoportnak komoly esélyei voltak az új *status quo*, a politikailag rendeződő új viszonyok hegemon vezetésére, s így az iskola tevékenysége, az ország későbbi katolikus és Habsburg-hű arisztokráciájának a felnevelése nem mondható minden cél-racionalitás híján valónak. Apponyi kalksburgi éveiből — mellőzve a jelentéktlenebb motívumokat, például azt, mennyiben járultak hozzá ezek az évek szónoki képességének kifejlődéséhez, amelyre mindvégig rendkívül büszke volt — két fontosabb összefüggést emelnénk ki: az egyik katolicizmusának, a másik nemzeti érzelmeinek sorsa.

Vallásosságának értelmezésében Apponyi mindvégig igyekszik nyilvánvalóvá tenni, hogy fejlődése milyen szükségyszerű és magától értetődő volt, *de annak természetes politikai tartalmát említetlenül hagyja*. Hasonló ez a kiemelkedő társadalmi helyzetnek *személyiségértékekkel* való legitimálásához; e katolikus érületnek is csupán a személyiséget érintő dimenziói kerülnek bele reflexiójába: „Kalksburgi éveimről is csak a legmélyebb hálaérzetemmel szólhatok és jól esik nekem, hogy személyes benyomások alapján, vissza nem utasítható tanúbizonyosságot tehetek a sokat rágalmazott szerzet (a jezsuiták) mellett. . . . Továbbra is élveztem . . . azt a pedagógiai szempontból oly döntő jótéteményt, mely már a szülői ház benyomásainak annyi erőt adott: a tanításnak és a példának teljes összhangját . . . Vallásos hit volt természetesen az alapja (a nevelésnek); de vallási gyakorlatok túltengéséről nem lehetett beszélni . . . annak, amit az előítélet »jezsuitizmusnak« szokott nevezni, nyoma sem volt. De nyertünk alapos tudást vallásunk lényegéről, hitünk erősségeiről, amely — megerősítve a szülői ház benyomásait és tanításait — nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sem a modern tudományosság minden irányzatával való megismerkedés, sem az élet viharai bennem soha egy percre meg nem ingatták katolikus hitem szilárdságát. Isten különös kegyelméből ehhez az erősséghez lelkemben soha kételey nem férközött, pedig tűrhetően ismerem a hitellenes tudomány egész fegyvertárát; de az isteni kinyilatkoztatásnak a világtörténelem ragyogó fényébe helyezett tényével szemben azt mindenkor nagyon gyöngének találtam. Hogy ez a megtámadhatatlan vallási meggyőződés nem állott útjában a modern társadalom mentalitása, a többvallású nemzet erkölcsi feltételei méltánylásának, azt közpályám talán elegendőképp bebizonyította.”¹⁹ A kalksburgi szellemről írottakat igazolják más feljegyzései is. A korrallal haladni igyekvő rend kétségtelenül enyhített szigorából, és, amint a szövegből is kitűnik, *kiemelkedő figyelmet fordított a „hitellenes tudomány” érveinek megcáfolására*. A szülői ház harmóniájának teljessége egészült ki

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 10—11. (Kiemelések: K. E.)

így a modern tudományossággal szemben is a diadalmas érvelés igényével felépő harmonisztikával. Akár a harmonisztika más összefüggéseiben, Apponyi e kérdésben is hű marad fiatalkori indíttatásához. Részint polemikusan (például az 1913-as „Katolikus világnézet és értelmiség” című előadásban, mely nagy sikert aratott és Prohászka Ottokár modernizmusával támadja a tudomány megismerő potenciálját, s oszlatja el az értelmiség „inferioritás-érzését” a modern tudomány kihívásaival szemben), részint „pozitív” módon, önálló filozófiai kísérleteiben (például: *Világnézet és politika*, melyet a Magyar Filozófiai Társaság 1941-ben adott ki) töretlenül folytatja fiatalkorának e „modern” törekvését. Mind az általános harmónia, mind pedig a kivételes személyiségértékek képzeteit „harmonikusan” erősítette tehát meg a kalksburgi iskolázás. Mivel az említett művek Apponyi további ideológiai arculatait is meghatározzák, e művek részletes elemzésére még vissza kell térnünk. Mintegy koronája a szülői ház és Kalksburg együttes törekvéseinek s harmonisztika és a kivételes személyiségérték egymást erősítő kultuszának Apponyi összefoglaló megjegyzése: „Egyáltalán az idealizmus uralkodott osztályunkban; nem volt divat, mint ma oly gyakran az ifjak körében, minden nemes törekvés cinikus lenézése; ellenkezőleg, bizonyára nem voltunk az ifjúság hibáitól mentesek, de jót akartunk és romlott lelkű fiú köztünk nem volt.”²⁰

A szülői ház és Kalksburg beleoltotta a fiatal arisztokratába a nevelés konkrét *tartalmain* túlmenően még egy, ideáltipikusan *konzervatívnak* nevezhető, részint védekező, részint „reaktív” szellemi magatartásmódot is. Ez az a képesség és törekvés, mely már eleve ki akarja védeni a harmonizmus ellen szóló tényeket és érveket, s saját küldetését pillantja meg abban, hogy a mindenkori kihívást leküzdje. Emlékszünk arra, hogy „szomorú tapasztalatai” *sem* tudták meggyőzni például „a nő” „nem-ideális” mivoltáról. Naivan és szinte büszkén ismeri be: „sem a modern tudományosság minden irányzatával való megismerkedés, sem az élet viharai bennem *soha egy percre* meg nem ingatták . . . hitem szilárdságát.”²¹ Alapmeggyőződéseit, melyek az általános harmoniztikán, illetve a keresztény értékrend szerinti tökéletességen alapultak, *valóban soha semmi sem tudta egy pillanatra* sem megingatni. A személyiség mélyén tehát már ekkor kikristályosodott, hogy magától értetődő, evidens alapvető igazságok, ráadásul rendkívüli személyiségértékek birtokában van, amelyek — s minden szempontból ezt tartjuk a legfigyelemreméltóbbnak — *felül állnak a „lehetőséges tapasztalaton”*. Apponyiban tehát a mindenoldalú küldetéstudat már 1863-ban megszületik. Igaz, ekkor még cáfolhatatlan bizonyosságnak tűnik, hogy egy posszibilis versenytárs nélkül álló konzervatív politikai vezetés egyik megingathatatlanul tűnő jövővel rendelkező tagjának küldetéstudatáról van szó. Politikai pályájának egyik alapvető meghatározója éppen az, hogy *ezzel a bizonyosságtudattal* kell egy gyökeresen megváltozott politikai helyzetben újra megkeresnie a maga új mozgásterét. Az, hogy küldetéséről le nem mondhat s önmaga nélkül a magyar politika irányítását nem tudja elképzelni, minden egyes korszakának szilárd meggyőződése.

Későbbi politikai arculatának egyik legbonyolultabb mozzanata, a nemzeti eszme, szintén kap Kalksburgban ösztönzést. A visszavetítés feltehetően nem torzítja el a kalksburgi élmények magvát: azt, hogy a jezsuita atyák nem léptek fel a lojális magyar diákok nemzeti érzelmeinek lojális megnyilvánulásai

²⁰ Uo. 14.

²¹ Uo. 10. (Kiemelés: K. E.)

ellen, feltehetően azért, mert a magyarság későbbi vezetőit látták bennük. Egészen röviden utalnunk kell természetesen azért arra is, hogy e kalsburgi eseményekből *48 hatása* is nyilvánvalóvá válik: egy forradalom előtti jezsuita iskola magyar diákjai bizonyosan nem érezték volna szükségét magyarságuk illetően artikulálásának! Ez azonban nem feledtetheti azt a tényt, hogy Apponyi visszaemlékezéseiben gondosan kerül minden utalást, mely a kalsburgi iskoláztatás sajátosan *jezsuita* tartalmára engedne következtetni. Nem szeretnénk azt a látszatot kelteni, hogy emögött feltétlenül tudatos hallgatást, netán lepleznievalót sejtünk, mindenestre a hallgatás ténye nem vonható kétségbe, Apponyi visszaemlékezései alapján nem lehetne megírni a kalsburgi iskola történetét! Apponyi néhány jellemző történet elmesélése után így foglalja össze e helyzetet: „. . . bár kalsburgi évei ma Bach-, később a Schmerling-érába estek, soha olyant nem hallottunk, ami magyar érzelmeinket sérthette volna.”²² S a későbbi Apponyi retorikája és gondolatvilága téteti hozzá a következőt: „A nemzeti gondolat lüktetése tehát nem gyengült el lelkemben és *minden nehézség nélkül csináltam meg az átmenetet* a magyar életbe, sőt nem is éreztem, hogy átmenetre volna szükség.”²³

A küldetéstudat természetesen épült a felhőtelen „idealizmus”-ra, amely, csodálkozhatunk-e ezen, a rendkívüli személyiségérték maradéktalan, jó lelkiismeretű érvényesítésére törekszik: „. . . különösen a nemzetgazdasági tudományban tovább akartam magam képezni (a két bécsi és a két pesti egyetemi év után, azaz 1868-ban), mert az egyetemen hallottak tudása vágyamat nem elégitették ki . . . autodidakta életet akartam 1—2 évig folytatni és ezzel befejezni a politikai pályára való előkészületemet, mert hogy ez az én hivatásom, azzal akkor már teljesen tisztában voltam. . . . Politikai pálya alatt a parlamentet értettem és mindazt, amit az ember a parlamentben elérhet, szónoki babérokra áhítoztam és becsületesen jót akartam tenni, az igazságot szolgálni, de ezen az úton dicsőséget is nyerni. Nagyon ambiciózus voltam, az első sorokba kíváncsoztam, de magától értetődően vettem, hogy csak tisztességes úton, azaz: meggyőződéseimet követve és hirdetve.”²⁴ Egy „idealista küldetéstudat” pontos leírása ez, annak ellenére, hogy Apponyi a politikai porondon nemritkán változtatta eleve is többszörös, többretegű meggyőződését. Hogy ő maga ezt nem úgy fogta fel, talán egyrészt azzal is magyarázható, hogy őt magát is megzavarta saját eszmei rétegezettsége, másrészt mindvégig szilárd meggyőződése volt, hogy ami az ő politikai érdeke, az az egyetlen közérdekű lépés, az ideológusi rétegezettséget önmagával tökéletesen azonosként élte át.²⁵

B) *Az ideológus második arca: egy hatékony modern konzervativizmus lehetőségeiről*

Említettük, hogy a hatékony és modern konzervativizmus területén kell Apponyi *valódi politikai mondanivalóját* keresnünk. Arra is utaltunk, hogy e törekvéseit nem képviselhetette nyíltan, a politikai szereplésre ugyanis csak a kor

²² Uo. 14.

²³ Uo. 12. (Kiemelés: K. E.)

²⁴ Uo. 17.

²⁵ Apponyi valóságos és pragmatikus többszörösségeinek, illetve személyisége töretlen identitásának feszültsége indokoltá teszi esetében a pszichológiai szerep-elmélet történettudományi alkalmazását (ld. *Thomas C. Cochran*; *Historiker und Rollentheorie*, in: *Geschichte und Soziologie*. Herausgegeben von Hans-Ulrich Wehler, Köln, 1972.).

értelmezése szerinti függetlenségi ideológiájú politika adott lehetőséget. Apponyi törekvései a politikailag, társadalmilag hatékony(abb) konzervatív stratégia kidolgozására, ígymindenekelőtt az agráriusokkal való szövetségében, illetve ideológusi-kultúrpolitikai tevékenységében, mindenképpen korlátozottan valósulhattak meg. Későbbi, a tízes években számottevővé váló általános ideológiai offenzívája is csak értő fülek számára, mindenekelőtt katolikus klerikalizmusában utal az új, ideológiailag is megtámasztott hatékony konzervatív politikára, úgyhogy a vágyott *igazán* konzervatív, de a modern társadalom problematikájából kiinduló koncepcióját a dualista korszakban csak igen kevésbé valósíthatta meg.

A konzervatív tartalmak, stílus és koncepció kialakulásának Apponyinál a meghatározó otthoni és kalksburgi forrásokon kívül két összetevője van. Az egyik *hazai*, a másik *külföldi*.

A hazai forrást futólag már említenünk kellett. Apponyi azoknak a nagyhatalmú magyar ókonzervatívoknak a neveltje is egyben, akik Kalksburg idején még bizvást gondolhatják, hogy a fiatal Apponyi az ő öröküket veszi át, s ezzel az ország valóságos vezetői közé kerül. A visszaemlékezések közül az 1912-es foglalkozik legrészletesebben atyja (Apponyi György, egy időben országbíró) baráti körét adó ókonzervatívokhoz fűződő viszonyával. A dualizmus megítélését illetően is ezt a visszaemlékezését tarthatjuk a legteljesebbnek, a kor egésze itt már mintegy lezárt egészként jelenik meg. 1912-ben tehát nagyon finoman, mégis sejteti saját leszakadásának valóságos gyökereit is: „A ház jobboldalán is állt ugyan egy férfiú, akit fényes államférfiúi tehetség s a jellem nemessége képesíthetett volna, hogy Deák örökébe lépjen. Ez báró Sennyey Pál volt. S csakugyan, sok oldalról meg is kínálták a marsallbottal, *de nem tudta magát elszánni, hogy utána nyúljon, hanem inkább elzárkózott a politikai hagyományok közé, és sehogy sem tudta vagy akarta megtalálni az utat, amely innen annak a miliőnek gondolatvilágához vezet, amelyen immár uralkodnia kellett volna.* Ő ugyan éppúgy, mint ama tiszteletreméltó iskola többi patriótái, *hátsó gondolat nélkül elfogadta az új kurzust, amelyre a nemzet magát elhatározta, s teljesen távol állott tőle még a vágy is, hogy az események kerekét visszaforgassa,* azonban más dolog, valamely helyzetet elfogadni, s ismét más, abban bízni s azt erős hittel továbbfejleszteni. Ámde a vezértől ezt kívánták, s ő e tekintetben nem bízott magában. Ennélfogva jobbnak látta, ha a *hívek egy kis csapatját gyűjti maga köré azzal a hivatással, hogy egy új konzervatív hitvallást képviseljenek.* Ezen az alapon a Deák- és Tisza-párt fúziójából született kormánnyal szemben ellenzéki pártot alkotott olyan programmal, amelyben magas politikai komolyság rejlett, amely *azonban ellenzéki akcióra kevés hálás anyagot adott.* S csakhamar kitűnt az is, hogy *konzervatív ellenzéknek Tisza Kálmán politikájával szemben tulajdonképpen nem volt helye,* s hogy annak a csoportnak legnagyobb részét, amely Sennyey köré sorakozott, inkább kiváló személyiségének ereje, mint a politikai temperamentum teljes egyenlősége vonzotta táborába.”²⁶

E megnyilatkozás — nem először szerzőnkél — egyidejűleg kimondja és elrejtja Apponyi igazi álláspontját. Nem ejt szót a csoport alapvető *pszichológiai* helyzetéről, a *teljes értellen megdöbbenéséről*, amikor a vetélytárs nélküli s lojalitással sokszorosan kiérdemelt vezető szerep egyszerűen kicsúszott a kezé-

²⁶ *Gróf Apponyi Albert; Parlamenti működésem emlékei.* Bp., 1912. 16—17. (Kiemelés: K. E.)

ből. E hallgatás önmagában is *rendkívül jelentős* eleme e szövegnek, de talán kulcsot ad Apponyi politikai személyiségéhez is. E csoport traumájának valóságos dimenzióit akkor értjük meg igazán, ha nemcsak alkotmányosságról hallani sem akaró konzervativizmusukat, de hagyományos, mély és őszintén vállalt Habsburg-hűségüket, illetve katolicizmusukat is szem előtt tartjuk. E vonásaik tették őket az egész 1848 utáni korszakban a politikai hatalom hegemón és sokáig teljesen rivális nélküli várományosává. Adózván a konzervatívok magas egyéni képességeinek Apponyi meglepő nyíltsággal mondja ki, hogy megmaradt csoportjaik „nem tudták vagy nem akarták megtalálni az utat” az akkori politikai erőkhöz, nyilván azért, mert az adott feltételek között képtelenek voltak kézzelfogható ellenzéki álláspontot megfogalmazni (a valóságos alternatívák kis száma egyik legfontosabb forrása egyébként a *közjogi* problémának is).²⁷ Érzékelteti azonban azt is, Tisza Kálmán rendszerével szemben nem is lehetett konzervatív ellenzéknek fellépnie, mert nem találtak olyan felületet, mely *elveik* és főként meggyőződéseik bilincseiben alkalmas lehetett volna a támadásra. Kritikája ez kétségkívül a konzervatívok „elmaradott” gondolkodásának, de meghúzódik mögötte egy olyan felismerés is, amely méltó elmélyültebb elemzésre. A kiegyezés megkötésével ez a konzervatív politika valóban senki földjére került. „Alulról” olyannyira nem támogatta senki, hogy a csoportot övező ellenszenvről Apponyinak is említést kellett tennie. Elárultnak érezhették magukat „felül”-ről is, hiszen a megalapított politikai szféra vezetése kicsúszott kezükből. De a dinasztia és a nemzet kapcsolatában betöltött *közvetítő* szerepet is elveszítették. *Ezen a ponton válik lehetővé az addig teljesen dinasztiahű és lojális arisztokrácia elméleti vagy ideologikus dinasztiaellenessége.* Meghatározó motívuma lehetett ez Apponyi későbbi „függetlenségi” politikájának is (természetesen a szövegben szereplő pszichológiai tényezők *kívüli* motívumokból következően is: azaz, hogy egyáltalán *valamilyen* ellenzéki álláspont lehetővé váljék a Tisza berendezkedés ellen).²⁸ E konzervatív „kiábrándulás” tünetének értékelhetjük például Szécsen Antal történelmi tanulmányait, amelyekben meglehetősen elfogultság nélkül, néhol kritikusan ad számot a Habsburg-birodalom (s azon belül Magyarország) külpolitikájának fő vonásairól, miközben érezteti, hogy az arisztokrácia küldetése a „nagyhatalmi szempont” közéleti képviselője volt. Apponyi kritikájának „pozitív állítással” alakítása útján eljuthatunk *tevékenységének egyik meghatározó eleméhez: olyan konzervatív politika kell, amely megtalálja az utat „annak a miliőnek gondolatvilágához, amelyen uralkodnia kell”.* Tehát számottevő szociális bázisra, netán egyenesen *tömegebázisra* kell szert tennie, *s ezen az úton kell rést találnia a Tisza-rendszer kemény páncélzatán.* Mindkét felismerés megtapad Apponyi későbbi pályáján. Meg kell találnia a hatásos támadási hullámhosszot a Tisza-rendszer kiépített elhárító mechanizmusai között (ez lesz az Apponyi-féle „függetlenségi irány, amelyhez talán a dinasztia okozta frusztráció motívuma is hozzájárult), valamint ezt az irányt számottevő tömeghatással kell megfogalmaznia. (Az ilyen hatásokra törekvő retorika politikai pályafutásának minden korszakában meghatározó tulajdonság maradt.)

²⁷ E rendkívül izgalmas átrendeződési folyamatból valójában csak arra szerettük volna felhívni a figyelmet, hogy itt található a *közjogi probléma egyik legfontosabb összetevője*, s ez a tény később szinte teljesen elhomályosul.

²⁸ Ha Apponyi e programjában megfogalmazódó dinasztiaellenességének gyökereit keressük, minden *pszichológiai* motívum ellenére a *pragmatikus* okokat látjuk döntőnek.

Apponyi e helyen elhallgatja, hogy politikai küldetéstudatának megvalósítását maga is Sennyei pártjában kezdi, s csupán annak 1875-ös súlyos választási veresége győzi meg a „hagyományos”-nak számító konzervatív politika életképtelenségéről. Hitelt adhatunk a *Vasárnapi Újság* tudósítójának, *Borostyáni* Nándornak, aki így emlékezik meg az önálló magyar politikai élet színképében első éveit élő Apponyiról: „Kit ne érdekelnének a legújabb sütetű »loyális« ellenzék padjai, ahol báró Sennyei monoklija körül csoportosulva ülnek a hívők: élükön . . . gr. Apponyi Albert és Ürményi Miksa . . . *Az előbbi a párt támadó championja (!), a ki leplezetlenebbül vagdalkozik, mint a programot ígérő, de nem adó vezér tán óhajta. Új kiadású Szent-György lovag, a ki fiatalúsága daczára már leteríthetni véli a szabadelvűség sárkányát.*”²⁹ Nyolc héttel később ugyancsak Borostyáni így foglalja össze a választások eredményeit: „Százhetvenöt vadonatúji név az eddig megválasztott képviselők sorában. . . . Ki ismeri őket? . . . *A jobboldali ellenzék nem több egy marok embernél, Gr. Apponyi Albert, báró Liphay Béla, Hoffmann Pál, Beöthy Ákos s még néhányan a párt ismeretlen tagjai közül . . . áldozatul estek elveiknek.*”³⁰ (Az 1875-ös választások a magyar politikai színpad teljes átrendeződését hozták magukkal, s egyben új koordináták közé helyezték Apponyi politikai lehetőségeit is, politikusi működésének „szabadon lebegő” jellegét az ideológiai meggyőződészek változatlan-sága mellett e fordulattól datálhatjuk.

A hatvanas évek végétől azonban meghatározó *külföldi* indíttatások is érik. A „külföldi” hatásokért érdekes módon Eötvös József (!) indítja el, aki Montalembert-re hívja fel Apponyi figyelmét. Eötvössel általában már olyan témákról beszélhet Pesten, melyek koncepciójának kidolgozásában segíthetik: „. . . én a munkás helyzetének szálnalmas inferioritását fejtegettem a tőkebirtokossal szemben (!), ő pedig az asszociáció erejére mutatott rá, mellyel az egyensúly helyreállítható lesz: pedig akkor még nem voltak Magyarországon szakszervezetek — de a költő-bölcsész szemei előtt már megjelent a jövő látománya.”³¹ Eötvös és a fiatal Apponyi e kapcsolatának egyébként a társasági intimitáson kívül vannak szellemi, felfogásbeli alapjai is. Apponyi nem késlekedik nyomban meg is nevezni ezeket: „Az Eötvös-féle liberalizmus nem ismert egyházellenes tendenciákat, míg sok más országban és főleg a sajtó tetemes részében a vallás, különösen pedig a katolikus hit elleni harc valóságosan lényegét képezte a liberalizmusnak . . . Maga Eötvös nagyon vallásos ember volt, s állandó összeköttetésben állott külföldi kultúrpolitikusokkal . . .”³² Montalembert-re azonban nemcsak Eötvös hívja fel a fiatal Apponyi figyelmét, az idősebb Apponyival is kapcsolatban áll a francia „liberális katolikusok híres vezére”. Montalembert-rel és társaságával, majd az ő ajánlásai révén más egyházi férfiakkal történő megismerkedése (a pápa is fogadja !) további tartalmi-koncepcionális indíttatásokkal látja el hőszűnket. A modern konzervativizmus

²⁹ „A hétről”, *Vasárnapi Újság*, 1875/21. sz. (Kiemelés: K. E.)

³⁰ „A hétről”, *Vasárnapi Újság*, 1875/29. sz. (Kiemelés: K. E.) — Ekkor derül tehát véglegesen ki, hogy a mind „politikai” tekintetben, mind pedig az uralkodóházhoz fűződő kapcsolata szempontjából hegemon helyzetű csoport veszített, s nem sikerült a többszörösen bebiztosított reményések ellenére sem az, amit Mikszáth rendkívüli tapintattal így fogalmaz meg a 67 előtti idősakra nézve: „. . . bár részben és egészen hazafias munka folyik az ország szebb jövőjéért, ám azért erre a szebb jövőre mégis a konzervatívok szeretnék rátenni a kezüket . . .” (*Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. II. kötet, Bp., 1907. 87–88.*)

³¹ *Apponyi: Ötven év, i. m. 20.*

³² *Gróf Apponyi Albert: Élmények és emlékek. Bp., é. n. (1933), 44.*

sajátosan Apponyi-féle változatának kikristályosodását e találkozásokhoz kötjük.

Montalembert liberális katolicizmust képviselt, amelynek III. Napóleon Franciaországában még ellenzéki, demokratikus potenciái is voltak. A „liberális” jelző elsősorban azért jogosult, mert a liberális politikai szabadságjogok meghirdetésével Montalembert már — joggal vagy anélkül — *védeni* akarta az egyházat! Az ultramontanizmus elleni következetes küzdelmével kívánta többek között biztosítani a vallás, illetve az egyház jelentőségét az újabb társadalmi viszonyok között. Liberális gondolatok és megfontolások nála is konzervatív, sőt autoritatív elemekkel keverednek. Montalembert nagy energiával új *identitást* sugall, kora katolicizmusát tiszteletre méltóan számos szempontból határolja el az *Ancien régime*-től, alap-beállítottsága hangsúlyosan *védekező*, a személyi szabadságjogokat követeli a katolicizmus számára is. *Liberalizmus*ának tartalmilag legfontosabb összetevője tehát nem pusztán ideologikus: a liberális szabadságjogok követelésére kívánja felépíteni az új katolicizmus társadalmi mozgásterét. Jóval ellentmondásosabb már az, ahogy az egyház valóságos, új *legitimációját* elképzei: a társadalomnak végső soron a katolicizmusra nála is azért van elsősorban szüksége, mert e gondolatrendszer a legfőbb biztosíték a „demokrácia”, majd a „forradalom” (egyes esetekben: a „forradalom démona”) ellen. *Annyiban azonban tudatosan is „liberális” marad, hogy az itt feltáruló szakadék áthidalására ellentétet konstruál „liberalizmus” és „demokrácia” (szabadság!) között, s ezt más nagy jelentőségű politológiai felismerésekkel (pl. Tocqueville) is megalapozza. Liberalizmus és demokrácia eme kontrasztja félreismertetlenül Eötvös József uralkodó eszméinek koncepcióját idézi fel. E kapcsolat elemzését itt nem végezhetjük el, az eddigi legkorábbi adat e koncepció megszületésére Montalembert egy 1848-as beszéde. Ezen *antidemokratikus liberalizmus*, amelyet Montalembert elsősorban az egyház új létfeltételeinek megfelelően konstruál, a század második felében történetileg részben *megvalósul*, úgyhogy olyan konzervatív (liberális) koncepciónak tekinthetjük, amely a maga módján *intézményesül*. A század elejétől végbement fejlődést (a katolicizmus térhódítását a napóleoni korszakhoz képest) nagy eredményként tartja számon. Azt, hogy milyen viszonylagos liberalizmusról beszélni (és ez milyen problémákat okoz az elemzés számára), mutatja, hogy az egyház legitimációját már nem a „protestantizmus”, a „filozófia” vagy a „liberalizmus” elleni küzdelemben látja, de felállítja a *forradalom vagy egyház* alternatíváját! Mint dolgozatunk más helyén is szó lesz erről, ez az új *legitimáció* később sorsszerű következményekhez vezetett. Nem szabad továbbá elfelejtenünk, hogy a katolikus politika és gondolkodás alapvető liberalizmus-ellenessége rá is jellemző, úgyhogy nemegyszer kényszerül saját liberalizmusának definitív elhatárolására a köztudat liberalizmus-fogalmától.³³ Különös jelentőségűek Eötvössel váltott levelei, melyek dokumentálják nemcsak a magyar gondolkodó liberál-konzervatív elképzeléseit,*

³³ A katolicizmus új identitásáról ld. Drei Reden des Grafen Montalembert über die Lage der Kirche in dieser Zeit für die Freiheit des Unterrichts und für die religiösen Orden. Mainz, 1844.; az Eötvös államfilozófiája szempontjából figyelemre méltó beszéd: Der Sonderbund und die Radikalen in der Schweiz. Aachen, é. n. (1848); az antidemokratikus liberalizmus egyik legteljesebb történeti távlatú kifejtése: Die katholischen Interessen im neunzehnten Jahrhundert. Schaffhausen, 1853; liberalizmus és „liberalizmus” elválasztása: Der Kampf der Kirche mit dem falschen Liberalismus in der italienischen Frage. Mainz, 1861; a leplezetlen forradalomellenességhez: General La Moricière. Frankfurt/Main, 1865.

de azt is, hogy Montalembert milyen feltűnő érdeklődést tanúsított a magyar események iránt, amelyekben nyilván (többek között a Szent Erzsébet-könyv alapján is megállapíthatóan) jártas is volt. Apponyi, 1933-ban megjelent *Élmények és emlékek*-jében erről a nyilván politikailag is motivált érdeklődéséről a következőket jegyzi fel: „Hazánk, valamint az itteni viszonyok egészen rendkívüli módon felkeltették érdeklődését: különösen akkor kezdett el Magyarországgal foglalkozni, amikor elhatározta, hogy megírja gyönyörű könyvét Szent Erzsébetről.”³⁴ Miután utal arra, hogy Montalembert ezért súlyos támadásoknak volt kitéve, így foglalja össze koncepcióját: „Ő egyszerűen azt szeretete volna, hogy az Egyház számoljon a napjainkban feltartóztatathatatlán előretörő szabadságmozgalomnak vívmányaival s a szabadság eme légkörében inkább saját belső erkölcsi erejére építsen, mint a mindenkor drágán megfizetett világi hatóságok védelmére. *Gyakorlatilag amúgy sem lehetett egyebet tenni: Montalembert éppen ezért jobbnak látta alkalmazkodni a helyzethez, mint hasztalan sopánkodással vesztegetni az időt.*”³⁵ Tanulmányunknak már ezen a pontján fel kell hívni a figyelmet az Apponyira jellemző kettősségre: a keresztény konzervatív-szocialista gondolat létjogosultságát igen korán felismeri, s ezzel volta-képpen egy igen modern konzervativizmust szeretne meghonosítani Magyarországon; ez gondolkodásának, „helyzetfelismerésé”-nek dicsérete is lehetne. Mivel azonban erre Magyarországon nincs lehetősége (amelynek *okaira* még vissza kell térnünk), egy olyan politikával azonosítja magát, amelyben már nyoma sincs saját fiatalkori őszinte, kreatív elgondolásának!

Az a tény, hogy ezt az átfogó kettősséget Apponyi valójában a legcsekélyebb mértékben sem reagálja le (arról nem is beszélve, hogy nem teszi ezt kritikai reflexió tárgyává) személyiségének, gondolkodásának és politikájának olyan többszörösségéhez vezet, ami — kimondjuk — politikusi személyiségének *identitás-vesztéséhez* is vezet. Ellentétben Montalembert-rel, ő tehát nem azon a fronton harcol, amelyhez eredeti hajlamai vonzzák, de amelynek meghatározása talán legkreatívabb politikai gondolata is volt. Apponyi — szüntelen pragmatista aktivitása mellett — egyháza értékelésében nem ritkán a „vágygondolkodás” menedékében keres vigasztalást, s ez szemünkben azért jelentőségteljes, mert bizonyítja: ellentétes tartalmú politikai gyakorlata ellenére hű maradt 50–60 évvel korábbi, ifjúkori megfogalmazásához, a kereszténység és a szociális probléma egyesítésének eszményéhez. „Boldogan állapíthatom meg, hogy Egyházam ma (!) a szociális haladás élére került s *nem tesz úgy, mintha üdvösséget a múltban keresné*, amely soha többé vissza nem jön, s amelyet bajosan lehetne ideális állapotnak tekinteni.”³⁶

Montalembert a modern katolicizmus összes kérdését igen széleskörűen és nagyhatásúan veti fel (ami kívül esik szemhatárán az éppen a *szociális* probléma Ketteler-féle megragadása), hatása a fiatal Apponyira akkor is sokrétűnek becsülhető, ha Montalembert sajátos „liberalizmusa” Apponyi egyik ideológiai

³⁴ Apponyi: *Élmények és emlékek*. i. m. 46. Montalembert Szent Erzsébet-könyvének (*Geschichte der heiligen Elisabeth von Ungarn*. 5. kiad. Köln, 1864.) nemcsak számottevő kultúrtörténeti jelentősége van, de érdekes fényt vet szerzőjének reformkatolicizmusára is. A szent történetét történetileg meglehetősen kidolgozott, konkrét összefüggésbe helyezi, s a mártírium *emberi hitelére* épít, az emberi vonások előtérbe helyezésének egy alig észrevehető eleme például, ahogy a hősnő asszonyi ragaszkodását kiemeli (134).

³⁵ Uo. 47. (Kiemelés: K. E.)

³⁶ Uo. 50. (Kiemelés: K. E.)

univerzumában sem talált helyet. Azt is hozzá kell tennünk, hogy az ennek megfelelő politikai munkát Magyarországon Eötvös jórészt ekkorra már el is végezte.³⁷ Mély benyomást tettek a fiatal Apponyira a „híres konzervatív szociológus” Le Play munkái is, akivel Apponyi éppen Montalembert „asztalánál” ismerkedett meg. Fő műve, a *La Réforme* (1864), számos elemét tartalmazta annak az elképzelésnek, melyeket Apponyi Magyarországon meg szeretett volna valósítani. Le Play katolikus alapozású gondolatai közül most az *autoritás* középonti szerepét emeljük ki, mely a társadalmat keresztény alapon megszervezett nagy családként tünteti fel, s jelentős súlyt fektet, nagyon is „modern” szemlélettel, az ún. szociálpolitikára is. A szociális kérdés súlyának világos felismerése Le Play-t is egy sajátosan *katolikus politikai alternatíva* megfogalmazására készíteti: arra az elgondolásra, hogy a gyáros a *patriarchális nagycsalád* viszonyait teremtsen meg munkásai között. Ezt a társadalmilag igencsak korszerűtlen gondolatot Le Play meglepően újszerű, szinte technokrata-jellegű kvantitatív szociológiai módszerekkel egészíti ki. A patriarchális nagycsalád kedvező talaja viszonylag nyílt *elitizmusának* is. Mindezek után meglepő, hogy az elmélettörténeti irodalomban Le Play mint „*kritikai liberális*” is feltűnik (E. Nolte). Sokatmondóan utal egy ilyen értékelés a századközépi politikai ideológiatörténetének nemcsak sokrétűségére, de feltáratlanságára is.

1870 tavaszán, a vatikáni zsinat idején ismeri meg a fiatal Apponyi továbbá a zsinat más „vezéralakjait” is: Manning érseket, Ketteler és Dupanloup püspököket. Manning — Montalembert-rel ellentétben — a liberálkatolikus törekvések ellenzője volt, magatartásában és egyházpolitikájában már akkori fogalmak szerint is feltűnő türelmetlenséggel szervezte meg az angol katolicizmust. Nem véletlen, hogy az 1870-es zsinaton is „a csalatkozhatatlanság kimondása mellett kardoskodó csoport egyik vezére” volt. „Modern” mozzanatra azonban még az ő tevékenységében is bukkanunk: élénken kivette részét az angliai szociális és jótékonyossági mozgalmakban.

1875-ben védelmébe veszi a vatikáni zsinat döntését, miközben nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a csalhatatlansági döntés nem állam és egyház viszonyára vonatkozik, tartalma nem érinti tehát a hívő katolikus állampolgári engedelmességének kérdését. Politikai és történeti szemléletmódjára ugyancsak az egyház létre fixálódott beállítódás jellemző, teljesen hiányzik nála az „Ancien Régime” kritikája, nem érzi szükségét új identitás megfogalmazásának. Protestantizmus- és forradalomellenességét (és természetesen annak elítélését, ami e két határérték között elképzelhető) úgy egyesíti, hogy „1789 elveit politikai lutheranizmus”-nak minősíti.³⁸ Politikai kompromisszumokra képes, de szellemiekre nem. Ketteler hatását 1922-ben Apponyi nem említi, 1933-ban azonban már azt írja: „a legerősebb vonzalmat a nagy mainzi püspök, Ketteler báró iránt éreztem . . .”,³⁹ aki a „nép- és gazdasági élet hierarchikus-szociális átalakítása” révén akarta befolyása alá keríteni a munkásosztályt és keresztény szakszervezetek létrehozását szorgalmazta. Az ún. „szociális kérdés”-nek az

³⁷ Eötvös liberalizmusának e *katolikus* jegyeiről néhány adalékot ld. *Hermann Eged*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914—19. 2. jav. kiadás, München, 1973. 445—446.

³⁸ *Henry Edward Manning*: Die Vatikanischen Dekrete in ihrer Wirkung auf die Pflichten der Untertanen gegen die Regierungen. Mainz, 1875. 121. — Nem politikai tevékenységei között figyelmet érdemel *Das ewige Priestertum* c. műve (3. kiadás, Mainz, 1905), amely elmélyülten fogalmazza meg a lelkesi tevékenység számos tartalmát.

³⁹ *Apponyi*: Élmények és emlékek i. m. 51.

egyházi tevékenység középpontjába állításával alakja mindenképpen történelmi jelentőségű. A szociális kérdés, amelynek Ketteler katolikus oldalról legkövetkezetesebb képviselője volt, ebben az esetben is egy keresztény-konzervatív politikai stratégia egészében jelenik meg. A kiinduló motívum Kettelernél is az *ateista liberalizmus* elleni kérlelhetetlen harc, pozíciója alapvetően védekező, de ellentétadásainak célját csak mindenkor konkrét ellenállás mértéke korlátozza (jól példázza ezt Kommün utáni értékelése a katolicizmus fontosságáról). *Dogmatikai* téren az ő „modernizmusa” is teljességgel tekintélyelvű. Politikai helyzete több vonásában is Apponyiéra emlékeztet. Egyrészt az ő életében is van fiatalkori frusztráció éppen az uralkodó „abszolutizmus” részéről (a porosz állam fellépése a kölni püspök ellen 1837-ben), másrészt *politikailag* ő is új hullámhosszak kiépítésére kényszerül: a (porosz) abszolutizmus ellene van, a liberalizmus éppenséggel halálos ellensége, e két pont között kell politikai alternatívát találnia neki is. A szociális probléma vállalása mindhárom irányban tartalmaz: *harcias és hatékony liberalizmus-ellenessége kézenfekvő, áttételes abszolutizmus-elleni tartalma is világos s termékeny lehetőség az egyház új identitásának egységes megfogalmazására is*. Ketteler a kor katolicizmusának filozófiailag is legképzettebb képviselője, a hegelizmus kortársa, s elismerésre méltó módon törekszik explicit argumentációra. Arra a kérdésre például, hogy vajon egy hívő keresztény lehet-e szabadkőműves, nem a forradalom és a kommunizmus veszélyeire hivatkozik (azonnal), hanem nyíltan a keresztény és a szabadkőműves emberkép kettősségével válaszol, úgymond a szabadkőműves emberkép nem számol kellőképpen az emberi természet eredendő „rossz” mivoltával. Jó logikával építi ki a („liberális”) polgári szabadságjogok és az ipari forradalom valóságának kettősségét is, gondja van arra, hogy a magántulajdon fogalmát megpróbálja egy *tomista tulajdonfogalom* felelevenítésével relativizálni (noha távolról sem gondol legcsekélyebb *valóságos* jogi korlátozására), 1864-ben (jóllehet névtelenül!) dialógusra lép Ferdinand Lassalle-lal (*nem itéli el* a katolikus munkás belépését Lassalle *Általános Munkásegyletébe*). Pozíciójának *valóságos* kettősségére utal, hogy miközben a kereszténységet tekinti a szociális kérdés egyetlen megoldásának, önmaga is kénytelen elismerni, hogy az egyház a szociális viszonyokra nem gyakorolhat befolyást „közvetlenül”, azaz gazdasági, de politikai okokból is vissza kell lépnie a valóságos alternatíva kidolgozásától (amivel egyáltalán nem akarjuk állítani, hogy keresztény-szociális tevékenysége teljességgel eredménytelen volt.) Igen figyelemreméltó Kettelernél a *külpolitikai* dimenziók fontossága is, amelyek Apponyi számára ekkor szintén elsőrendű fontossággal bírtak. Ketteler — eszmetörténeti szempontból — bizonyára a kor legjelentősebb egyházi gondolkodója. Nagyon is elgondolkoztató azonban, hogy ő is fenntartja (a szociális kérdés mellett) az egyház immanens forradalomellenességének legitimizáló szerepét, s — különösen a Kommün után — antiliberalizmusa szélsőséges kijelentésekre vezet. ⁴⁰ Apponyi, ismét *csak* 1933-ban(!), a következő képet festi találkozásukról: „*A bennem már akkor ébredező tár-*

⁴⁰ Jó válogatás Ketteler munkáiból: *Ketteler*: Auswahl aus seinen sozialen Schriften. Hrg.: Otto Heinrich Müller, Oberursel, 1947. — A tomista tulajdon-fogalomról Die großen Fragen der Gegenwart (hat prédikáció 1848-ból, megjelent 1849-ben); a szabadkőművesség lehetőségéről: Kann ein gläubiger Christ Freimaurer sein? Mainz, 1865; nagy műve: Die Arbeiterfrage und das Christentum. 1864; Lassalle-hoz írt levelét ld. a *Ketteler* c. válogatásban (i. m. 27), színvonalas politikai elemzése a német kérdés aktuális vonatkozásairól: Deutschland nach dem Kriege von 1866 (Mainz, 1867), reakciója a Kommünre: Liberalismus, Sozialismus und Christentum. 1871.

sadalompolitikai öntudat sok megértésre talált nála: hiszen voltaképpen tőle indult ki a katolikus Egyházban érvényesülő szociális reformokra irányuló áramlat . . . ismeretes, hogy Lassalle-lal is összeköttetésben állott.”⁴¹ Nem kétséges, összefoglalóan, hogy Ketteler keresztény-szocializmusa (a fentebb érintett egyházi-politikai stratégia egészén belül) a számos és egyenként is releváns vatikáni hatás közül a legmeghatározóbb volt a fiatal Apponyi fejlődésére, ez vezetett „őszinte fiatalkori gondolatá”-nak megszilárdulásához, *egyik* ideológusi személyiségéhez.⁴² Dupanloup püspök sem kevésbé jelentős alakja a kornak, Apponyi fontosnak is tartja megjegyezni, hogy „különösen Montalembert által lévén ajánlva, a nagy püspök különös figyelmében részesültem”.⁴³ Dupanloup újabb vonásokkal gazdagítja a fiatal Apponyi tájékozódásának már eddig is nagyszabású tablóját. Ellentétben Kettelerrel és Montalembert-rel, benne a helyzet újragondolásának csaknem teljesen kizárólagos végeredménye az *egyházi tekintély maradéktalan helyreállítása*. Egészen szembeszökően jelenik ez meg például a szabadkőművességgel kapcsolatos érvelésében: éles kontrasztban Kettelerrel, Dupanloup egyszerűen minden „nagy katasztrófa”-ban a szabadkőművesség keze nyomát fedezi fel. Ő megy el a legnagyobb szélsőségekig abban a másoknál is észlelt egyértelmű szándékban is, hogy a katolicizmust mint a forradalom, minden „szociális veszély” első számú ellenségét definiálja, eközben megsemmisítően bírálja például *Comte* pozitívizmusának engedményeit is a „Legfőbb Lény” tekintetében. „Ha mindenki úr lesz, senki se lesz az!” — hívja fel éleselméjűen a figyelmet minden szociális egyenlőség iránti törekvés közös veszélyére. Az abszolútumok szenvedélyes, elméleti és gyakorlati védelmezője ő, aki 1871 után valóságos diadaltáncot jár az „ateizmus e felkelése” után, hiszen az ateizmus célja minden „vallási és politikai rend aláaknázása”, s nyomban bevezető levelet ír egy, a Kommünről szóló munka elé. Dupanloup semmit sem vesz észre kora valóságából, csak a katolicizmust és a forradalmat!⁴⁴ Apponyi „stb.”-vel zárja le azoknál a jelentős egyházi személyeknek felsorolását, akiket Rómában megismerkedett, nem tudjuk tehát, kikkel került még kapcsolatba. Nem lehet kétséges, hogy meghatározó indíttatások nélkül semmiképpen sem múltak el ezek a találkozások, s bizonyára már az 1875-ös választási vereség előtt hozzásegítették Apponyit egy „modernebb” konzervatív felfogás kidolgozásához. Nagy kérdés, amelyre nem találunk eligazító adatot, hogy vajon e *hipermodern* konzervatív tartalmakat Apponyi megpróbálta-e 1875 előtt érvényre juttatni pártján belül. Feltehetően nem, de a kérdés továbbra is nyitott.

Tanulságos, s az Apponyira olyannyira jellemző mindenkori ideológusi többszörösség elviselése szempontjából, ahogy közel fél évszázaddal e rendkívül fontos zsinat után Apponyi „lereagálja” az ott látottakat: „. . . élesen meg kell különböztetni az elvet, az intézményt, azoktól az emberektől, akik azt időnként képviselik, és hogy ez utóbbiak gyarlóságai miatt nem szabad az elvet, az intézményt magát megtagadni, annak kultuszában meginogni. Áll ez a vallásról,

⁴¹ Apponyi: Élmények és emlékek i. m. 51.

⁴² Apponyi ezt a hatást legalábbis annyiban gyengíteni igyekszik, hogy saját közgazdasági-szociálpolitikai fejlődését a Kettelerrel való megismerkedés előtti időre datálja (*Graf Albert Apponyi: Erlebnisse und Ergebnisse*. Berlin, 1933, 55.)

⁴³ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év. 22.

⁴⁴ A szabadkőművességről Dupanloup: *Die Freimaurerei*. Mainz, 1875; összefoglaló műve: *Der Atheismus und die soziale Gefahr*. Essen, 1867; bevezető levele *La mazon: Die Pariser Commune c. munkájához* (Mainz, 1872). Minden nem-katolikus filozófia és tudomány elleni fellépése talán az egyik legelső olyan ideológusként mutatják, aki az abszolútumok relativizálása ellen sikra szállt, ez a tevékenysége történetileg releváns.

az egyházzól, úgy mint más intézményekről is. Melyik, példának okáért, az a szabadsági intézmény, melyet megtagadni nem volnánk hajlandók, ha látjuk, miként élnek azzal emberek? Sajtószabadság, népképviselő, köztársaság stb. mily rettenetes csalódásokra vezettek az emberek hibájából. Másfelől mindaz, ami tekintély: papság, királyság, tanárság — hova jutnak, ha az embereket nézzük? De előttem VI. Sándor és a renaissance-pápák . . . sohasem szállította le a pápaság tekintélyét, sőt az intézmény isteni eredete mellett legerősebb bizonyítéknak éppen azt vettem, hogy legméltatlanabb képviselőinek botrányát is túlélte.”⁴⁵ „Minden intézményre rányomják bélyegüket az őket vezető, mozgató emberek” — halljuk a tézist, amelynek kézzelfogható, mindennapi trivialisításából Apponyinál egyenesen következik, hogy „sajtószabadság, népképviselő, köztársaság”, illetve „pápaság, királyság, tanárság” között nincs különbség. Az eszmefuttatás konzervatív tartalma nyilvánvaló, végső soron egy univerzális statikát idéz fel, hiszen a *változtatásnak* már ebből az okból kifolyólag sincs semmi értelme . . .

A szociálpolitikailag érdekelt klerikális konzervativizmus álláspontjainak kidolgozásában jelentős szerepet játszottak gazdasági elméletek is, melyekkel Apponyi megismerkedett. 1868 és 1870 között, „autodidakta évei”-ben, Kautz Gyula könyvét vette kalauznak, s innen olvasta ki, mint később már magukból az eredeti művekből, az „uralkodó eszmék”-et: „Végül Roscher befolyása dominált bennem; intranzigens híve lettem a korlátlan gazdasági szabadság akkor uralkodó elméletének; hogy a természetes társadalmi erők szabad mozgásából feltétlenül harmóniának kell eredni, azt szinte vallásos hittel a gondviselés bölcsességének corroláriumaként fogadtam el és majdnem istentelenségnek tekintettem volna minden kételkedést. További olvasmányok azonban csakhamar megingatták ezt a feltétlen bizalmat. Rájöttem, hogy azok a társadalmi erők, amelyek szabad mozgását isteni törvénynek tartottam, nagyrészt igen mesterkélte eredményei különböző történelmi folyamatoknak, emberi önkénynek és hatalmaszkodásnak, tehát nem természeti erők, melyeket a gondviselés közvetlen alkotásának, akarata kifejezőinek lehetne tekinteni és vallásos kultusszal lehetne tisztelni.”⁴⁶ Apponyi ráébred, hogy egy modern, szociálpolitikus keresztény konzervativizmus nem állhat a „manchesterizmus” álláspontján, s végül is a magyar helyzet, a hazai erőviszonyok következményei miatt amúgy is Tiszáék képviselik az „erők szabad mozgását”-t a gazdaságban. Fontosabb talán, hogy Apponyi klasszikus „konzervatív” érvhez nyúl, *megcseréli a „természetes” és „mesterséges” jelzők tartományát*. Jóllehet ez tárgyilag megalapozatlan, ideológiailag olyan művelet ez, ami majdnem mindig releváns eredményekhez vezet. A *természetes*, illetve *mesterséges* jelzővel illetett tudattartalmak ugyanis számos fontos szembeállításban jelenhetnek meg: *természetesnek* tartjuk azt, ami tudattartalmaink között öntudatlan, reflektálatlan, *mesterségesnek* azt, ami már reflektív stb. Mindezzel a kitérővel azt akartuk érzékeltetni, hogy az ideológus propagandista Apponyi korántsem „operál” eredménytelenül.⁴⁷ Marx

⁴⁵ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év i. m. 22. Ld. ehhez: *Montalembert*, Drei Reden . . ., 90. — A vatikáni zsinat fontos, feltehetően Apponyi számára is jelentős vonatkozásáról (pápai centralizmus *versus* katolikus autonómia Magyarországon) *Hermann Egyed* i. m. 449.

⁴⁶ Uo. 23—24. (Kiemelés: K. E.)

⁴⁷ E megkülönböztetés beláthatatlan horderejére emlékeztessen most az, hogy például a *szociáldarwinizmus természetesség* tesz olyan magatartásmódokat, melyek mindaddig *mesterségesek* voltak, vagy pedig az, hogy például Mannheim azzal, hogy a konzervativizmust nem *reaktív*nak írja le, ezt az ideológiát *mesterségesből természetessé* változtatja.

például *A filozófia nyomorában* mutat rá arra, hogy a mindennapi tudat (melyet ebben az összefüggésben Proudhon képvisel) miként különbözteti meg a „természetes”-t (amibe lényegileg belenőtt) a „mesterséges”-től, ami utóbb keletkezett. A természetesnek és a mesterségesnek ez a képzet-kettőssége alapvetően (és sokféle lehetséges módon) minősíti a liberális, illetve a konzervatív érvelést **ami** az egyiknél vezető pozitív érték (a „mesterséges”, az „új”), a másiknál éppoly kitüntetetten negatív („nem-természetes”). Apponyi érvének sajátossága az, hogy megcseréli a *tárgyi szempontból, történetileg és ideológiailag* kialakult valóságos sorrendet, s bár korántsem kívánjuk, hogy a „gondviselés közvetlen alkotásá”-nak tekintse, az ipari forradalom, a szabadkereskedelmes kapitalizmus viszonyait „mesterkél”-nek, „önként” és „hatalmaskodás” eredményének állítja be. . . . E retorikus könnyedségét később is gyakran megcsodálhatjuk, mint ahogy a gazdasági „önérdekkel” szemben is mindig magának fogja vindikálni a „közérdek” védelmének küldetését: „Rájöttem, hogy a »laissez faire« iskolája egyoldalúan az önérdeket állítja oda a társadalmi gazdaságot mozgató és kialakító erőként, holott mellette egyenjogú tényező, lélektanilag véve is, a közérdek átérzése. E tekintetben villámcsikázásként hatott reám Schaeffle tankönyvének első megtekintése — a tartalomjegyzéknek átfutása (!) — melyben az egész anyag két főrészre van osztva: »Das privatwirtschaftliche und das gemeinwirtschaftliche System der menschlichen Wirtschaft«. Döntő befolyással bírt gondolkozásomra Liszt Frigyes olvasása is; érezhetővé tette előttem azt aényt, hogy a szabadkereskedelem iskolája nem annyira nemzetgazdaságtant tanít, mint emberiségi gazdaságtant, holott az, amit mi gazdasági politikának nevezünk, mégis csak a nemzetek életének gazdasági megalapozása (!). Ismét villámszerű hatással volt reám Liszt Frigyesnek az a lapidáris tétele, hogy: a szabadkereskedelem a csereértékeknek, a védvám pedig a termelőerőknek gazdasági rendszere. *Ezeket a részleteket autodidakta éveimből azért említem, mert messze kiható befolyással voltak politikai működésemre.*”⁴⁸

Apponyi intenzíven keresi tehát a konzervatív felfogás számára legalkalmasabb gazdaságpolitikai koncepciót, de „választásai” inkább verbális-politikus jellegűek, mint valóban gazdasági jelentőségűek. Ez még akkor is így van, ha hangoztatja a szociálpolitika fontosságát, azért ugyanúgy igen keveset tesz majd a valóságban, mint ahogy az elméleti területen sem jut tovább a szabadkereskedelmi iskola szólamszerű kritikáján. A szabadversenyessé kapitalizmus keresztény-szocialisztikus kritikájánál is meg kell különböztetni a kritika két alapvető lehetőségét: *valóságos gazdasági alternatíva* megfogalmazását (esetleg kifejezetten keresztény tartalmakkal), illetve ennek megvalósítását és az iparosítás viszonyainak elsősorban *antiliberális* politikai bírálatát. Jóllehet Apponyi figyelmét nem kerülte el a valóságos gazdasági alternatíva megfogalmazásának fontossága, tevékenységére meghatározónak inkább a helyzet politikai, ezen belül is elsősorban *parlamenti-politikai* kihasználásának szándéka bizonyult. Ez a megkülönböztetés még akkor is elsőrendű fontosságú, ha a *gazdasági alternatíva* lehetősége egyre halványodott, a szövetkezetek állami segítségével pedig valójában nem is vált valóságos politikai problémává (l. a Kettelerről mondottakat!). 1933-ban egyébként még „humanisztikusabb” motívumokkal magyarázza elfordulását az „erők szabad játéká”-nak teóriájától: „. . . már tanulmányaim elején megérezttem, hogy itt valami nincs egészen rendjén, hogy

⁴⁸ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év. i. m. 24. (Kiemelés: K. E.)

a földi javak létrehozása, mint öncél, túlságosan távol esik magától az embertől. Hiszen az ember, a tömeg, az emberiség nagy része kizárólag, vagy legalábbis mindenekelőtt csak mint az előállítási költségeknek egy része jött tekintetbe — akárcsak az elhasznált szén, vagy a befektetett tőke kamatai. A munkának a gazdasági rendszerbe ilyen módon való beillesztése, amely teljesen megfosztja azt attól az erkölcsi értéktől, amely minden emberi cselekedetben lakozik, valamint az abból kifolyó jogoktól, s egy sorba állítja valamilyen anyagi áruval, rögtön felkeltette bennem az ellenmondás szellemét s ezen nem tudtam magamat túltenni.”⁴⁹ Mind a viszonyok realitását, mind Apponyi ennek megfelelő céljait szem előtt tartva nem tűnik nagyon valóságos alternatívának, hogy az „ember” a földi javakat „öncél”-ként hozza létre. Hiába, a kapitalizmus nem tart még ott a 70-es és 80-as években, hogy Apponyi védelmébe vehesse a munkásban az embert, s amikor már eléggé kibontakozik, e találkozásnak nincs már politikai esélye többé . . . 1879—80-ra teszi Apponyi gazdasági olvasmányainak újabb ütemét: „A német szociálpolitikai irodalom és Bismarck közgazdasági politikája abban a stádiumban, amelyben a szocialisták felé közeledett, nagy befolyást gyakoroltak eszmém kialakulására. Abban az időben ismerkedtem meg egy Meyer Rudolf nevű nagy tehetségű és tudós német keresztény-szocialista íróval . . . , akit Bismarck Németországból kiűzött (1). Ő irányította figyelmemet Marxra, akit a közgazdaságtani tudomány legnagyobb gondolkodójának tartott, és Rodbertusra, aki úgy, mint ő maga, a szocializmus és konzervativizmus két pólusa közt ingadozott. . . . Agrárszociális törekvéseim több jeles külföldi nemzetgazdasági és szociálpolitikai íróval hoztak összeköttetésbe . . . Breslauba utaztam Miaskovszky tanárhoz, akinek agrárpolitikai tanulmányai akkor bizonyos feltűnést keltettek. Azután Würtembergbe, az ottani mintaszerű iparfejlesztési politika tanulmányozására. Gyakran érintkeztem Bécsben Stein Lőrinc hírneves tanárral, leveleztem Schaeffle-vel és Brentano Lujóval, akivel egy nemzetközi agrárkongresszuson találkoztam, és akivel egy közép-európai vámszövetségnek, mint az amerikai verseny leghatályosabb ellenszerének érdekében együtt működtem.”⁵⁰ Lorenz Stein, Schaeffle vagy Lujo Brentano neveihez nem kell különösebb kommentárt fűznünk. Ez az érdeklődés a katedraszocializmus, de más olyan áramlatok iránt is, amelyek a modern kapitalizmus és az állam együttműködésén dolgoznak, érdekes irányból, mintegy váratlanul világít rá Apponyi politikai *odüsszeiájának* egyik alapvető, genetikus összetevőjére: a 67-es kiegyezéssel, s *az ebből a szempontból azt folytató* Tisza-korszakkal az Apponyi-típusú arisztokrácia elvesztette azt a privilégiumát, amellyel mindaddig az *állam* vezetésében rendelkezett. Részint alkotmányos, részint alkotmányon kívüli fejlődés során éppen az állam vezetésében élvezett hegemoniájáról kellett lemondania. Nem csoda, hogy Apponyi élénk figyelemmel kísérte a modern állam funkcióinak elméleti és gyakorlati változásait is.⁵¹

Érdekeseen „lepleződik le” viszont, hogy politikai pályája során *nem vállalja nyíltan ezeket a gazdaságilag az agráriusok érdekeit védő, politikailag a*

⁴⁹ Uo. 56.

⁵⁰ Uo. 133. — Az említett Rudolf Meyerről igen érdekes adalékokat közöl Y. B. Müller: *Der deutsche Sozialkonservatismus*, in: *Konservatismus*. Hrg: Hans Gerd. Schumann, Köln, 1974. 200-tól).

⁵¹ Az államhatalom eltolódásáról a konzervatív csoportoktól a liberálisok felé, valamint ennek reflexiójáról 1848 után ld. Kiss Endre: *A magyar filozófia fő irányai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig*, Magyar Filozófiai Szemle, 1984/1—2. 30—31.

klerikális-konzervatív irányzat javára dolgozó törekvéseket, a nyilvánosság felé forduló politikai imágója éppen az udvarral és kormánnyal szemben álló, s „a nemzeti élet egységéért” küzdő néptribun. Ezzel érdekesen egyesítette a „konzervatív ellenzékiesség” lehetséges két motívumát: az iparosítás szociális következményeire mutató antiliberalizmust és a függetlenségi propagandát. E két irányegységét voltaképpen a Tisza-rendszer alapvető berendezkedése teremti meg, Apponyinak azonban az sem kerül nagy fáradságába, hogy e tartalmakat ő is „egyesítse” nemcsak eklektika és heterogén többszörösség, de az önveszélyesség árán is. Nagyon-nagyon sokatmondó viszont, hogy a kor politikai életében túlnyomórészt a második irány hatott, e kettő egységét s ennek valóságos jelentőségét alig ismerték fel. Utal maga is arra, hogy ezeket nem vitte teljes erővel az országgyűlés elé. („A felmerült eszméket magam sem tartottam elég éretteknek arra, hogy azok konkrét tartalma országgyűlési akcióban nyerjen kifejezést . . .”)⁵² Ennek ellenére s itt újra a parlamenti taktika és a modern ideológia eltérő követelményei között őrlődő politikussal találkozunk, „harci helyzet”-ben érezte magát: „Ennyi pedig elég volt, hogy a kapitalista irány vaskalaposainak egész haragját vonjam magamra. Ez a harag végigzúgott a nagytőke érdekeit szolgáló egész sajtón és megnyilvánult azokban a támadásokban, amelyeket a képviselőház közgazdasági kapacitásai, akik kevés kivétellel még nyakig a manchesterizmusban állottak, minden alkalommal reám zúdítottak. Jóhiszeműen vagy célzatosan, de mindenesetre nagyon tévesen, összezavarták a manchesteri tanokat — a feltétlen gazdasági szabadságot — a politikai liberalizmussal, a gyengék oltalmát előtérbe állító szociálpolitikai törekvéseket a reakcióval. . . . Egészen véve az volt a nagy hátrányom, hogy én igazságot tartalmazok, de még nem érezt (ma sem azok) eszméirányjokat képviseltem; ellenfeleim pedig egy félszeg és letűnőfélben levő, de teljesen kiépített rendszert . . . Ehhez járult, hogy magam sem hatolhattam bele elég mélyen a felvetett problémákba, . . .”⁵³ Így hiúsult meg Apponyi első „szociálpolitikai” offenzívája. A mérleg hitelessége nagyon valószínű: „politikai pozícióm tehát akkor sem nyert, sőt inkább veszélybe került ezen a téren folytatott akcióim által”,⁵⁴ de itt is említetlenül hagyja, hogy nemcsak a tudományos megalapozatlanság, a „reakció” előretörésétől való ingerlékeny félelem, hanem a koncepció politikai impossibilitása is szerepet játszott ebben. Van persze igazsága is Apponyinak, amikor újtónak tekinti magát. Nyugat-Európában azonban akkor keletkezett számottevő hasonló mozgalom, amikor már a munkásmozgalom kihívása megfogalmazódott. Nálunk a munkásmozgalom a hetvenes-nyolcvanas években még nem jelenti ugyanezt a kihívást. Mutatkozik némi ellentmondás Apponyinál abban a kérdésben is, vajon kit is illet a tágan értelmezett koncepció szellemi tulajdonjoga. Hol önmagának vindikálja ezt, hol Károlyi Sándort is elismeri. 1922-ben különbségüket az „elmélet” és a „gyakorlat” eltéréseként fogalmazza meg: „. . . eszméket ébresztettem, amelyeket mások átvettek, és részben meg is valósítottak. Így p.o. Károlyi Sándor barátom, bár ő is azok közé tartozott, kik bizalmatlanul fogadták azt az egész tudományos alépítményt, amelyre a magam akcióját építettem, megragadta a dolog gyakorlati oldalát és, nem törődve elméleti rendszerekkel, mérhetetlen szolgálatot tett a kis embernek, különösen a kisgazdának a szövetkezeti eszme nagyarányú meghonosításával

⁵² Apponyi: Emlékirataim. Ötven év i. m. 133.

⁵³ Uo. 134. (Kiemelés: K. E.)

⁵⁴ Uo.

... Az én működésemnek súlypontja pedig mindinkább az általános politikai, közigazgatási és — *óvatos, szinte kelletlen léptekkel haladva* — közjogi kérdésekre helyezkedett át.⁵⁵ Magyar sajátosság volt, hogy a nagybirtok (általában a földbirtok) érdekét több irányból is lehetett képviselni. Apponyi politikai mozgáshoz kívánt jutni szociálpolitikai törekvéseivel, de nem tudta a klasszikus, „nyugati” típusú klerikális-konzervatív *szociálpolitikát* elfogadtatni. Ebben akadályozta a viszonyok fejletlensége, de az a nyilvánvaló tény is, hogy a „gazdasági érvelés”, a helyzet sajátosságaiból következően, erősen ideologikus volt.

Példásképpen együtt találjuk az Apponyi egész pályájának e valódi vezérgondolatát egy *1911-es* beszédében, melyet Károlyi Sándor emlékére mondott,⁵⁶ amelyben újra kibontakoztatta modern és „életközeli” újkonzervatív ideológusi képességeit. A „szociális munká”-t a „legmodernebb munkaterület”-ként határozza meg, amely az új gazdasági életből és annak a „tömegek sorsára” való visszahatásából keletkezett.⁵⁷ Ismerősek hivatkozásai a modern nemzetgazdaságtan eredményeire. A negyvenes évek ifjúhegeliánusainak (és azóta számos, a legkülönbözőbb pártállású teoretikus) módjára mutatja ki, hogy a jogi egyenlőség nem hoz társadalmi-szociális egyenlőséget, figyelmeztetvén az elméleti kijelentések *konkrét tér-idejének meghatározó fontosságára*. A „társadalmi egyenlőtlenségek”, a „függőségi viszonyok” egyre növekvő „elviselhetetlenségé”-ről tesz említést, amely leküzdésére a szocializmus vagy a szociálpolitika nyújt kezességet.⁵⁸ Ideológiatörténetileg sajátos a szociálpolitikának az a felfogása, hogy ez — ellentétben a szocializmussal — nem akarja az „individualizmus” nélkülözhetetlen energiáit eliminálni; amit meg akar szüntetni, az csupán az „egoizmus”. Ki kell — így Apponyi — ezt az értékelhető vonásokkal is rendelkező individualizmust egészíteni az *altruizmussal*.⁵⁹ A gazdaságot és etikát egyesíteni kell tehát, amit persze verbálisan sokkal könnyebb megtenni, mint gyakorlatban.

Dolgozatunk több helyén kellett említést tennünk mind a szociálkonzervativizmus és a politikai konzervativizmus, mind pedig a szociálkonzervativizmus és a szocializmus olyan ellentéteiről, amelyeket a szociálkonzervatív teoretikusok, identitásuk egyértelműsége érdekében, maguk hangsúlyoznak. Az előbbi szöveg egy *hármás* viszonyt jelez: Apponyi ugyanis azért méltatja minden antiliberalizmusa ellenére az „individualizmus” nélkülözhetetlen energiáit, hogy szociálpolitikája egyszerre már ne csak a kapitalizmus, de az „egyenlősítő” szocializmus ellen is irányuljon. Ideológiai „óvatossága” ismét igazi zsákutcába vezeti Apponyit: *egyszerre* kell támadnia és védelmeznie a szabadversenyes kapitalizmust, illetve annak szociális következményeit! Nem tudni, milyen forrásból diffundált be Apponyi érveinek tárházába az „egész ember” fogalma. A szociálpolitikai irány eszerint éppen azáltal „igazabb” és „természetesebb” akár a szocializmusnál, akár a liberalizmusnál, mert „átfogja az egész embert” (azaz gazdaságot és etikát), mely egész ember mind a két másik rendszerben „feldarabolódik” (zerstückeln).⁶⁰ Éppen ezért a „szociálpolitikai irány” fejlőd-

⁵⁵ Uo. 135. (Kiemelés: K. E.)

⁵⁶ *Graf Albert Apponyi*: Gedenkrede über Grafen Alexander Károlyi. Bp., 1911. 12.

⁵⁷ Uo. 2.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo. 3.

⁶⁰ Uo. Ez az érv az összes antiliberális keresztényszocialista koncepcióban feltalálható.

dése lassabb, ingadozóbb, mely okból még nem volt képes arra, hogy kialakítsa a maga „kerek, szimmetrikus rendszeré”-t.⁶¹ Figyelemre méltó rugalmassággal fűzi hozzá, hogy a szociálpolitikai irány alapelve a „valóságos, teljes emberi élet”-hez való alkalmazkodás, amelynek folytán „váltakoznak viszonylatai” és „két különböző helyen soha nem azonosak egymással”.⁶² A konzervatív ideológia egy jelentős, talán kritériumként is alkalmazható motívuma jelent itt meg. Annak beismerése, hogy ez elmélet nem válhat valóra, *nem intézményesülhet*, meg kell elégednie a „változó idők” változó viszonylataihoz való alkalmazkodással, illetve bizonyos kedvező pillanatok kiváráásával. Kiterjedt további kutatás dönthet csak abban a kérdésben, mi játszott közre jobban az intézményesülés lehetőségének teljes kiiktatódásában: a hiányzó társadalmi bázis-e vagy éppen az ugyancsak hiányzó gazdasági-társadalmi alternatíva. Ez formálta mindenképpen a 19. századi konzervativizmus sajátos *reaktív* és *pozícióvédő* jellegét. Intézményesülés és konzervativizmus viszonylata a 20. században újabb változatokhoz vezethet. Egyetlen példaként jelenkorunk angol konzervatív politikájának *reprivatizálási* törekvéseire utalnánk, ami kétségtelül intézményesülése egy konzervatív politikának azzal a szépséghibával, hogy maga az elgondolás — klasszikusan liberális... Ezt példázza egyébként az *ideologikusan megfogalmazott társadalompolitikai koncepció*, illetve a *gyakorlati politikai hatalom megszerzésének kettőssége* Apponyi esetében is. A „szociálpolitikai” koncepció az eszmék síkján kibékíti az „individualizmus” és a „szocializmus” ideológiáit, a gyakorlati politikus pedig a nemritkán felfokozott várakozás ellenére sem képes önmaga ideologikus célkitűzéseinek megfelelő reformokat keresztülvinni. A koalíció idején Apponyiék mozgalmára, illetve a magyar viszonyokra jellemző, hogy sohasem tették *valójában* magukévá a választójog követelését, egyrészt azért, mert bár mint politikusoknak és ideológusoknak szükségük lett volna rá, mint földbirtokosok nem álltak olyan „roszszul”, másrészt azért, mert még nem artikulálódtak a kritikus pontig a szélesebb tömegigények.

S itt az iparosítás eltolódása más következményekkel is járt: a magyar szociáldemokrácia az éppen tetőpontjára jutó II. Internacionálé ideológiájába nő bele: ideológiailag sem nyílik tehát felület a munkásosztállyal való együttműködésre. Azt azonban nem következtethetjük ki, mi történt volna Apponyi valóságosabb és következetesebb szociálpolitikai fellépése esetén.

A nyolcvanas években Apponyi saját szociálkonzervativizmusának mintegy *doktrinális* következményeképpen, a „tehetetlenségi nyomatók” erejével a munkáskérdés közelébe is kerül. 1922-ben így emlékezik: „A gyári munkások mozgalma, a tulajdonképpeni szociáldemokratapárt fejlődése, akkor még igen kezdetleges stádiumban volt nálunk. Mindazonáltal ez sem kerülte el egészen figyelmemet. Azt a tételt állítottam föl, hogy iparunk fejlesztésével együtt kell kifejlesztelnünk a munkásvédő törvényhozást is, és ezzel kell megelőznünk a nagyiparral összekötött bajoknak hozzánk való beözönlését. Ez a felfogás kissé naiv volt; de annyi tény, hogy ami munkásvédő intézkedését az 1884. évi ipartörvényben foglaltatik, nagyobbára az én kezdeményezésemre került belé, és hogy azt a »szociális olajcsöpöpet«, mellyel Bismarck szerint az állami gépezet kerekeit megkenni szükséges, elsőnek én hangsúlyoztam, a doktrinerek általá-

⁶¹ Uo. 4.

⁶² Uo. Láttuk, hogy emögött elsősorban a pozíció elméleti erejének és gyakorlati tehetetlenségének kettőssége húzódik meg.

nos elszörnyülködésére, a magyar parlamentben. Tény az is, hogy az akkor még gyermekkorát élő magyarországi szociáldemokratapárt bennem látta azt a politikust, akiben leginkább megbízott, mert, midőn először fordult a képviselőházhoz kérvénnyel, az általános szavazati jog meghonosításáért, a kérvény benyújtására engem kért fel. A benyújtásra természetesen vállalkoztam; de őszintén kijelentem, hogy érdemileg nem pártoltam az ügyet. *Csodálatosképpen nem volt érzékem a szavazati jog kérdésének a szociálreformmal való összefüggése iránt* . . . Pedig a német példa is felvilágosíthatott volna ennek a kérdésnek mindjobban közeledő jelentőségéről, és itthon is olykor-olykor felcsillámlott egy-egy jelenség, amely az összes pártoknak e téren tanúsított quietizmusát megzavarhatta volna.⁶³ Apponyi ekkor tehát „csodálatosképpen” látja, amit mindaddig nem (bár többször az ügy mellé állt): a szavazati jognak *van* összefüggése a „szociálreform”-mal . . . Egész tevékenysége éppen ennek az összefüggésnek a szétválasztására irányult. Teljességgel, éppen a munkásmozgalom viszonylagos elkésettsége miatt, persze nem zárható ki, hogy a választójog és a szociális kérdés jelentőségét és aktualitását Apponyi valóban nem vette észre, jóllehet többek között éppen az általa is említett „német példa” már önmagában erősen megkérdőjelezi ezt. A magunk részéről azonban mást tartunk valószínűnek: a munkáskérdésben oly igen járatos Apponyi nem kívánt ily módon hozzájárulni a munkásosztály emancipációjához, hiszen már keresztényszociális érdeklődése is éppen olyan élmények hatására formálódott, mint a Párizsi Kommün. Az, hogy ezáltal saját antiliberalizmusát fékezi, nem az egyetlen kettősség pályáján. S persze: a politikai palettának e szélső jobboldali álláspontján képtelen volt meggyőzni szövetségeseit *valódi szociális* reformok szükségességéről. Akadémikus jellege van a kérdésnek, mi történt volna, ha a *reformok minimuma megvalósul*: az-e, amit Apponyi ellenzői véltek, hogy a konzervatív-agrárius csoport még inkább veszített volna jelentőségéből; vagy pedig az, hogy a szociális reformok keresztény ideológiával *keresztülvitt* minimuma éppen megszilárdította volna politizálásuk hullámhosszát.

Konzervatívoknak és kizsákmányoltaknak ez a kapcsolata, *nemcsak ideologikusan vagy politikailag követeli meg a valamelyest közös platformot, de „materiálisan” is látható gazdasági eredményekkel kell járnia*. Az Apponyi-féle keresztény-konzervatív, „elméleti” szociálpolitika azzal az egész hátránysorral indult, hogy nemcsak ideológiailag volt üres e közös álláspont (valójában leginkább, akarva, nem akarva a politikai *antiszemizmus* töltötte be ezt a funkciót),⁶⁴ nemcsak az bizonyult döntőnek, hogy a magyar konzervatív, történetileg „Habsburg-hű” arisztokrataréteg széleskörűen népszerűtlen volt (Károlyi Sándor neve nem merőben propagandisztikusan volt a függetlenségi sajtóban „Kártevő Sándor”, mint ahogy Apponyit sem kevesen titulálták mindvégig „jezsuitá”-nak), hanem az a tény is, hogy amíg Angliában a konzervatívok lényegében a *tőkésék, politikailag nézve pedig a liberálisok* kizsákmányoltjaival fogtak kezét, addig a *magyar nagybirtokosok e szociál-konzervativizmus jegyében a maga kizsákmányoltjainak szövetségére törekedtek* volna. Ez hiúsítja meg igazán Apponyi kísérletét, melyről igazában *sohasem tudott letenni*. Tisza

⁶³ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év i. m. 131–132. (Kiemelés: K. E.)

⁶⁴ Egészen röviden, és Apponyira való minden utalás *nélkül*, érintjük, hogy a keresztényszocialista antiliberalizmus gondolatlan radikalizmusa feltevéseink szerint hozzájárulhatott az antiliberalis antiszemizmus paraszti és kispolgári változatainak kiépüléséhez. Ezt későbbi kutatásoknak kell még tisztázniuk.

Istvánnak nagyobb realitásérzéke volt ebben a tekintetben (is), hiszen az agráriusok és a tőke együttműködését a következő érveléssel indokolja: „Nálunk a szocializmus eleitől fogva földosztási törekvésekben nyilvánult, a magyar nép előtt az uradalom sokkal előbb képviselői a nagy tőkének, mint az ingó vagyon, s ha sikerül őt harcra vinni a tőke ellen, bizony ott támadja meg azt, ahol közelebb érzi, s a Zichyeken keresztül jut el a Rotschildokhoz.”⁶⁵

Apponyi 1911-es okfejtésében további triviális, de elméleti szempontból nem másodrendű ideológémiákat sorakoztat fel a keresztény-szocialisztikusan agrárius mozgalom érdekében. Nagy szerepe lesz a „szeretet”-nek, mely áthatja a jogot, és önálló „organizmus”-sá válik a társadalom egészében.⁶⁶ A mozgalom valós mozgásterének kézzelfogható hiányát árulja el Apponyi, amikor e „szeretet”-tel, amelyet csak nagy erőfeszítések árán tudnánk a társadalom konkrét mozgásaiban elhelyezni, tehát önmaga vezető gondolatával szemben védelmébe veszi az „organikus élet”-et. A „szeretet munkájá”-t nem szabad úgy felfognunk, úgymond, mint „a természeti erők funkciójába való mesterséges beavatkozás”-t („künstliche Einmischung in die Funktion der natürlichen Kräfte”).⁶⁷

Ideológiatörténetileg újabb rendkívüli jelenség születésének lehetünk tanúi: ebben az esetben egy keresztény-szocialista színezetűen konzervatív koncepció tesz hitet az „erők szabad játéka” mellett! A kor politikai életébe helyezve azonban világossá válik, hogy e tipológiai ritkaság mögött nemcsak egy már éber szocializmusellenesség húzódik meg, de nagy valószínűséggel az a belátás is, hogy a hazai nagybirtok legfeljebb politikailag, de gazdaságilag semmiképpen sem volt érdekelt a gazdasági feltételek gyökeres megváltoztatásában. Új elem az 1911-es beszédben az agráriusok „nemzetfenntartó” jellegének kiemelése. Ebben az értelemben tartja Apponyi egyenesen Széchenyi folytatásának Károlyi Sándor működését. Széchenyi és Károlyi összevetése természetesen újabb részletes számvetést írna elő, megelégedünk itt annak jelzésével, hogy ezt részint *tudatos*, elleplező gesztusnak tartjuk, részint nagyon is termékeny kiindulópontnak a reformkor és Apponyi nemzeti koncepciójának összevetésére. A hasonlat ugyanis *visszafordítható*: Széchenyi felől is lehet Károlyit nézni.

C) Az ideológia harmadik arca: a nemzeti élet apostola

A keresztény harmonisztika majd a keresztény szocializmus után érkezünk csak el ahhoz az Apponyihoz, akinek alakja szimbolikus dimenziójúvá vált a magyar dualizmus második felében, más szóval a közismert, a híres és hírhedt ideológus-politikus elemzéséhez. Nemcsak az ismertség azonban az oka annak, hogy viszonylag rövidebben foglalkozunk az ideológusnak ezzel az arcával. Maga a tárgy írja elő ezt, hiszen a „nemzeti élet” eme ideológiája néhány vezérmotívumra korlátozódik. Hogy az elemi szintű *szociáldarwinizmus*nak ez a politikai alkalmazása mely csatornák közvetítésével jutott el Apponyihoz, azért nehéz feladvány, mert ez fokozatosan egyre inkább előtérbe kerül általában is a magyar és nemzetközi politikai gondolkodásban,

⁶⁵ *Tisza István: Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei. 2. kiadás, Bp., 1897. 64.*

⁶⁶ *Apponyi: Gedenkrede i. m. 4.*

⁶⁷ *Uo.*

Apponyi szövegei pedig igazán nem árulnak el eredetiséget. Rendkívüli csupán a gondolat triviális változatainak hihetetlenül *gyakori* használata.

A közélet eme nemzetközileg is számon tartott Apponyijának elemzésekor is fenntarthatjuk eddigi téziseinket: 1. Apponyi újkonzervatív *politikai* mozgásteret keres magának; 2. valóságos, őszinte politikai koncepciója az eddigiekben már részben feltárt keresztény-szociális irány. Károlyi Sándort a következőképpen jellemzi: „annyira a szociálpolitikai akciónak élt, hogy más ügyekkel nemigen törődött; közjogi és katonai követelések felállításában pedig egyenesen taktikai hibát látott, a kormányra jutás akadályát — ebben különben igaza volt —, melyet ő, bizonyára nem személyi szempontokból, hanem céljainak megvalósítása végett, elsősorban vélt elérendőnek. Ő tehát bár soha velem nem szakított, sőt, erkölcsileg és anyagilag mindvégig támogatót (!!!), tulajdonkép nem értett teljesen egyet politikámmal, épp azon a ponton, amely mindinkább előtérbe lépett . . .”⁶⁸ A kérdés vízvázlatzó kettejük között: mit kell tennie a valóságos politikai életben Magyarországon e szociális elképzelés alapján. Apponyi is megtehetette volna, hogy visszavonulva a közjogi és katonai kérdésektől, a Tisza-korszak alapjait nem fenyegetve csak a „szociálpolitikai” reformnak szentelje energiáit. Erre azonban nem volt képes. Sodortatva magát a nyolcvanas évekre kialakuló Tisza Kálmán-ellenzékkel, *mintegy a véletlenre is hagyatkozva jutott el a közjogi és katonai követelésekkel való azonosuláshoz*. Ezt a fordulatát a későbbiekben újra meg újra értelmezi. 1931-ben, gépiratos visszaemlékezésében utal arra a „tulajdonképp reménytelen ellenzéki helyzetre”, amelynek megünása „pártomban uralkodott”⁶⁹; majd pártjának a szabadelvűekkel való fúziója után saját hangulatára: „. . . öntudatlanul vagy öntudatosan, elkedvetlenülített az a politikai multifikáció, mely egy nagyon nehéz és néha nem minden fény nélküli pártvezérség megszokása után hirtelen osztályrészemmé vált.”⁷⁰ Gyakran érinti saját *közvetítő* szerepét a katonai követelések, illetve a szabadelvű kormányok között. Fontos számunkra az az ugyancsak 1931-es „magyarázat”, amellyel a „szociális” gondolkodás visszaszorulását indokolja működésében („szociálison” itt is az *eredeti*, újkonzervatív álláspontját értjük): „. . . nem ugyan a szociális gondolkodás tekintetében, hanem a szociális kérdések aktualitásának átérzésében, bizonyos visszaesés állott be parlamenti pályám kezdetének éveivel szemben, amikor szociális reformok követelésével szinte botránnyt okoztam az uralkodó doktrinaire liberális felfogás híveinek körében. Az 1889. évi véderő vita óta a *közjogi kérdések felé fordult teljes figyelmem*; a szociális problémák mint aktualitások elhalványultak öntudatomban.”⁷¹ Még sokatmondóbb ideológiai többszörösségei szempontjából, ahogy ugyanekkor Apponyi kezdeti éveinek „szociális” meggyőződése és a közjogi fordulat közötti eltérést nyíltan felveti: „Nem tagadtam meg soha ezt a meggyőződésemet, de a nemzeti párt kialakulásával és az általa előtérbe állított közjogi és nemzeti problémákkal szemben ezek a kérdések nálam is háttérbe szorultak, mert *közvetlen politikai aktualitással nem bírtak*; oda pedig nem emelkedett gondolkozásom, hogy azok sorsdöntő jelentőségét, történelmi törvényszerűségét az aktualitáson túl is meglássam.”⁷² Itt Apponyi inkább vállalja az *intellektuális* tévedés ódiумát,

⁶⁸ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év, 155–156.

⁶⁹ 1931-es visszaemlékezés. OSzK Kézirattár, 1949, 95. szám, 10.

⁷⁰ Uo. 12.

⁷¹ Uo. 21. (Kiemelés: K. E.)

⁷² Uo. 25–26. (Kiemelés: K. E.)

mintsem hogy nyílt pragmatikus fordulatát beismerje, noha — s ez így az egyik olyan fontos, mert meglehetősen ritka, lehetőséggé válik, amely leleplezi a gördülékeny retorika mögötti többszörőségeket — teljességgel kizártnak mondhatjuk azt, hogy Apponyi — már csak kora legjelentősebb szociálkonzervatív törekvéseivel való intim és közvetlen megismerkedése miatt is — szem elől tévesztette volna a szociális kérdés jelentőségét.

Emlékezhetünk, miként vélekedett „keresztény szociálpolitikai” reformtársa, Károlyi, Apponyi politikájának új, közjogi irányáról: „egyenesen a kormányra jutás akadályát” látta benne. De nem kevésbé jellemző, hogy Apponyinak ez a fordulata milyen választ váltott ki a katolikus egyház egyik fejből: „A képviselőházon kívül álló tényezők közt egyedül dr. Samassa József egri érsek, későbbi bíbornok, részesített nyílt támogatásban. *Ő volt az egyetlen főpap, aki a Tisza-rendszernek meg nem hódolt . . . Ritkán volt velünk megelégedve, mert a kormányra jutás lebegett előtte, mint közvetlen főcél, a többi magától jönne, — ennek a felfogásnak téves voltát azok az események bizonyítják legjobban, melyek beállottak, miután valóban kormányra jutottunk. Ő sem lelkesedett tehát politikámnak közjogi irányban való fejlődéséért; le is szidott gyakran, mint az iskolás gyermekeket. . .*”⁷³ Akár talán az egyetlen igazi addigi „elvbarát”, Károlyi Sándor, maga az egyház egyik vezetője sem követte Apponyit azon a *kerülőúton*, amelyen politikusunk az „igazi” cél megvalósítására tört. Egy másik tanulság a kritika, amelyet Apponyi gyakorolt a koalíciós kormány politikája fölött, ami nem lebecsülendő részben *az ő műve is volt*. Azt is kimondja, *miért is vált el Apponyi útja elvbarátaiétól*, miért vállalkozott határozott mondanivaló és arculat nélkül a Tisza-korszak közjogi alapon álló *mérsékelt*, azaz még nem függetlenségi ellenzékéhez, miért kapaszkodott a kétségtelenül meglevő, de valójában mégsem perdöntő „katonai sérelmek”-be, miért jutott el ezen a szálon a Függetlenségi Párttal való szoros együttműködés lehetőségéhez? Az ideológiai és gyakorlati többszörösség Apponyi politikai pályájának éppúgy kulcsa, mint ideológusi tevékenységének. A válasz naivság és számítás (politikai rövidlátás, illetve politikai túlélésvágy) egyidejűségében ragadható meg, természetesen számos csak őrá jellemző árnyalattal kiegészítve. Apponyi ugyanis feltétlenül benn akart maradni a kormányhatalomért folyó versenyben, valósággá kívánta váltani politikai „küldetés-tudatá”-t. Jól tudta, hogy ezt a célt csak *a tömegek szemében valóban hatékony programmal érheti el*.

A „tömeghatás” szükségszerűségét természetesen alapvetően *a kor mércéi* szerint kell értelmeznünk, s így legközvetlenebbül a parlamenti választások befolyásolásáról lehet szó. Nem akarjuk azonban túlzottan aktualizálni Apponyit, ha már az 1914 *előtti* korszakra egy modern, legalábbis Le Bon tömegpszichológiájának „mélységei”-ig lehatoló érdeklődést (és készséget, netán tehetséget) tulajdonítunk neki (1895-ös adat van arra, hogy ismeri Le Bont, ez alighanem az első magyar említése *A tömegek lélektana* szerzőjének) miközben talán *ő a legarisztokratább a szó minden értelmében tömeghatásra törekvő politikusok között*, ami szereplésének egy újabb, a paradoxonig elmenő többszörösségéhez vezet! Ez a folyamatos érdeklődés a tömegebefolyásolás iránt vezet azután ahhoz, hogy Mussolinit (mint ezt dolgozatunk más helyén még érinteni fogjuk) ne csak szimplán elismerje, de saját egykori kezdeményezéseinek

⁷³ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év. i. m. 156. (Kiemelések: K. E.)

tökéletes megvalósulását ünnepelje benne!⁷⁴ Igazi politikai lehetőségei nem voltak, a Tisza-rendszer alig hagyott fedezetlen pontot a konzervatív ellenzékiesség számára, amelyet ráadásul a közelmúltból rengeteg bizalmatlanság, sőt gyanú övezett. Minden kategorikus kijelentés egyoldalú a történeti folyamat egészére vetítve, mégis megfogalmazható: a klasszikus Tisza-rendszert valóban nem lehetett „jobb”-ról támogatni. Ezért kényszerül Apponyi *nyilvános* ideológiájában valamiféle „bal”-ra átmenni. Az újabb, a „korszerű” politikai konzervativizmus, mely élete fő célja volt, nem válhatott tömegmozgalommá. Így közjogi alapra helyezkedett, maga köré gyűjtötte a Tiszával vagy a kiépülő új berendezkedéssel valamilyen okból szembekerült egykori szabadelvűeket. Mindezek után feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy Apponyi most „jól” megérezte a közvélemény mozgásának irányát, azt a *tehetetlenséget* (a szó mechanikai-fizikai értelmében), amellyel a közvélemény végső soron nem tudott védekezni az oly sok évtizedig elnyomott, s a közelmúlt történelmi eseményei által igencsak plauzibilisnak tűnő (demagogikus) nemzeti ideológiával szemben. „Az arisztokráciában nagyon elvétve találtam támogatásra. Követőim túlnyomó része a falusi középosztályból, a katolikus alsópapságból és az úgynevezett lateinerekből került ki. A magyar parasztság körében nehezen és csak közvetve, a helybeli értelmiség befolyása révén hódítottam némely helyen, ahol t. i. függetlenségi párti intelligencia nem volt (!).”⁷⁵

Kikkel kerül tehát össze Apponyi a nyolcvanas évek során és milyen indíttatásokat kap tőlük új politikájához? Legrészletesebben erről 1912-es

⁷⁴ Kornis Gyula összefoglaló értékelését idéznénk Apponyi Mussolini-képéről: „Apponyi ezeket a jogosult és értékes diktatúrára vonatkozó gondolatait majdnem négy évtized után szinte egyenes irányban folytatja Római benyomások c. tanulmányában (Kornis az 1895-ös Aesthetika és politika c. Apponyi-előadásra, illetve megjelent könyvre utal, melyet a későbbiekben, az „izlés” és az „ideál” kérdéseivel kapcsolatban ismertetünk majd) . . . *mintegy konkretizálta Mussolini kivételes nagyságának* elemzésében. Ha a fasizmus szabadságellenes hatalmi alakulatnak, diktatúrának nevezhető is, tagadhatatlan tény, hogy ez a személyes uralom a tömeg (!) érzésében, hitében és lelkesedésében gyökerezik: Mussolini személyes hatalmának fáját tömegérzések talajába tudta ültetni. Csakis így volt lehetséges az a sikeres lélektani munka, amely a különmemű, sőt ellentétes elemeket szerves egységbe tömörítette. Az olasz nemzet erkölcsi-szellemi egysége a mai rendszer legimponálóbb teljesítménye, amelynek pártját alig ismeri a történelem. Mindezt Mussolini nemzetének lelki alkatát kitűnően ismerő pszichotechnikájával éri el: a kedélyességet nem nélkülöző felsőbbeségi és alárendeltségi viszony, a szellemi distanciák kiegyenlítése, a lelki közelség és melegség, a hatalomnak az olasz népléleknek megfelelő érzelmi árnyalása által. A Duce korlátlan személyes uralmát egy nagy eszme hatja át, amely az egész olasz népre, mint egységre sugárzik tovább: a régi Róma nagyságának fölélesztése. Az egymást felváltó nemzedékek lelkébe a nemzeti élet történeti folyamosságának (!) ezt az eszméjét akarja belesugallni. A diktatóri hatalom Mussolini számára nem egyéni kedvtelés, hanem csak eszköz ennek az eszmének céljára. A Duce a maga szuggesztív hatalmát nem csupán arra használja föl, hogy engedelmességet csikarjon ki a tömegeből, hanem arra is, hogy nagy nemzeti eszméket ültessen el lelkébe és érzelmi világát ezek irányába formálja. Diktatúrája egy akaratra hatalma a néplélek törvényeinek fölismerésén és a hozzájuk való alkalmazkodáson alapul. »Annak, hogy valaki mindent keresztülvihessen, amit akar, tulajdonképpen az a titka, hogy sohasem akarjon olyant, amit keresztül nem vihets. A korlátlan hatalom veszélye abban rejlik, hogy azt a határt lassankint már nem látja tisztán. A Duce-nak, ha maradandó rendszert akar alkotni, a személyes hatalom korlátait tisztán kell látnia. Ennek biztosítékát éri Apponyi abban, hogy Mussolini egyéniségében az emberi tulajdonságok egészen kivételes egyensúlyozottságát észlelte. Csakis ennek az emberkolosszusnak csodálatos történelmi munkája *tudta kibékíteni* Apponyinak a demokratikus parlamentarizmushoz ragaszkodó lelkét a diktatúra személyes uralmával.” Ld. A magyar politika hősei. i. m. 306. (Kiemelés. K. E.)

⁷⁵ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év. i. m. 156—157.

visszapillantásában számol be: „... azok a férfiak, akikkel a Tisza ellen folytatott oppozícióban találkoztam, ... mindenike a maga módja szerint hatott reám... Akkoriban barátaim jobbára azok közül a ragyogó és tartalmas egyéniségek közül valók voltak, akik 67-es alapon állva, különböző indokokból s alkalmakból kerültek ellentétbe Tisza Kálmán kormányzatával... 1877—78, gazdasági kiegyezés és Bosznia okkupációja miatt sok képviselő kilépett a szabadelvű pártból. Lónyay Menyhért, Bittó István, Horváth Lajos, Ernuszt Kelemen, Horánszky Nándor, Szilágyi Dezső. Még később is léptek ki egyesek, így pl. Grünwald Béla, aki amiatt, hogy a közigazgatási reformokról való eszméit nem tudta Tisza Kálmánál keresztülvinni, s minthogy ezek politikai gondolkodásának lényeges tartalmát képezték, az ellenzékbe hajtva látta magát. Ilyen volt gróf Károlyi Sándor esete, akinek gazdag és áldásos szociálpolitikai programja siket fülekre talált a liberális pártban, amelynek soraiban a gazdasági doktrinarizmus uralkodott.”⁷⁶ A csoport heterogenitása szembezőkő. Idézzük most fel, mit ír e hatásukról: „É férfiak mindegyike hatott reám bizonyos irányban. Grünwald Béla elősegítette bennem a nemzeti egység fogalmának végleges kristályosítását; Hódossy [Imre] előképem volt a világos, egyszerű, szabatos jogászai gondolkodásban; Horánszkyt mint gyakorlati politikust becsültem a legtöbbre, sohasem tettem semmit az ő tanácsa nélkül, s ritkán valamt tanácsa ellenére. Károlyi Sándor szociálpolitikai ösztönzései is részeivé váltak politikai gondolkodásomnak, — illetve *lényegesen megerősítették és megvilágították pályám azon irányát, amelyre már előbb léptem*... Külön lap: Szilágyi Dezső... Agya elsősorban kritikai volt... Az »Übermensch« [Szilágyi] nagyon kedves is tudott lenni⁷⁷...”.

A nyolcvanas években két politikus hat Apponyira igen erősen, mindkettőt azonban saját gravitációs irányának megfelelően értelmezi. Mindkettőjük alap gondolatának elemeit sikeresen asszimilálja azon az úton, mely a politikai hatalom és az ahhoz szemében elengedhetetlen tömegbefolyás felé vezet. Az első politikus Grünwald Béla, aki a magyar politikai gondolkodásnak nemcsak egyik legérdekesebb, de egyik legjelentősebb alakja is. A régi Magyarország c. munkája meghatározója volt a századeleji, „abszolútumokat relativizáló” reformnemzedék magyar történelemről alkotott képének. Szabó Ervin egyenesen azt mondja, hogy ebből a műből tanulta meg, hogyan lehetséges a történelmi materializmus elveit a magyar történelem kutatásában alkalmazni. Egyik fő tézise például az, hogy határozottan a 18. században jelöli meg a „magyar elmaradottság” okát (amiben, lehet, Erdélyi Jánosra megy vissza);⁷⁸ a dualizmus összes konszenzusát felborító élességgel veti fel a nemzeti osztály történelmi felelősségének kérdését. Grünwald közigazgatási reformjavaslatát bizonynyal leegyszerűsítő összefoglalással úgy jellemezhetnénk, hogy a megyei közigazgatás korszerűsítését követeli, tartalmasan *demokratikus*, liberális vonásokkal, amely „modernizálás” viszont *egy hatékonyabb és távlatosabb magyarosító politika érdekeit szolgálná*. Grünwald hatása Apponyira elsősorban, ahogy ő mondja, „a nemzeti egység fogalmának végleges kikristályosodása”-ban állt, azaz, a mi fogalmazásunk szerint abban, hogy ráébredtetten Apponyit a nemzeti-nemzetiségi konfliktusok komolyságára, és meg-

⁷⁶ Apponyi: Parlamenti működésem emlékei. i. m. 21—23. (Kiemelés: K. E.)

⁷⁷ Uo. 23—24. (Kiemelés K. E.)

⁷⁸ Ld. ehhez „A magyar filozófia fő irányai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig”, i. h. 48—49.

bízható anyagot szolgáltatott a *nemzeti élet teljessége*, a nemzeti létfenntartás szociáldarwinista ideológiájához. Ebben az összefüggésben természetesen még érzékenyebbnak tűnik a szociáldarwinista gondolatkinsz kelet-európai elterjedésének feltáratlansága. Mint nemsokára ki kell térnünk rá, e baljós gondolatkör e régióban nem a világ újrafelosztásáért vívott harc *támadó*, hanem a saját nemzeti-állami önállóságukért vívott, végső gyökerében *védekező* összefüggésben vált termékennyé, ami amúgy is szervesen bennerejlő igazoló — öngigazoló — legitimáló hatását még csak fokozta. Ha szabad úgy fogalmaznunk, ez a gondolatkör e régióban nem vezetett kevésbé katasztrofális következményekhez, mint más szférákban, már csak azért is, mert e népek közelmúltjának, „létharcai”-nak történeti tapasztalatai sokkal konkrétabbak, s ezen belül egyenesen bénítóbbak voltak, mint a szociáldarwinizmus szabadverseny, imperialista vagy mondjuk liberális alkalmazási lehetőségei.⁷⁹ 1931-ben Apponyi még egyszer visszatér „nemzeti” ideológiához vezető útjára: „...nem volt energiám hozzá, hogy magamat teljesen kivonjam a Tisza epochában uralkodóvá vált áramlat hatása alól. Ehhez nagyban hozzájárultak személyes befolyások, amilyen p. o. Grünwald Béláé volt, akivel igen barátságos viszonyban állottam, és aki a legszélsőségesebb sovinszta belpolitikai irányt képviselte. Mint a nemzeti pártnak egyik oszlopos tagja nagy hatást gyakorolt ebben az irányban, amely felé a párttagok nagy része lelkiütilen is hajlott.”⁸⁰ Nemcsak Apponyi és Grünwald szembeszökő ellentétének kedvéért kell megállnunk itt, nemcsak azért, mert ami Grünwald számára kínzó szellemi és egzisztenciális probléma volt, Apponyinál a parlamenti hatáskeltés sikeresnek bizonyuló, saját világképével egyébként *lőbbszörösen* össze nem férő instrumentális összetevője lesz. Grünwald példáján érzékeltetni szeretnénk Ausztria—Magyarország nemzeti-nemzetiségi problematikájának egy olyan tragikus vonását, mely történeti távlatban szemlélve mégsem az elképzelhető legnegatívabb eredmény: a valóságosan elkötelezett, saját emancipációjukért küzdő nemzeti-nemzetiségi mozgalmak *eredetileg* védekező *indítalásúak* voltak: egymás félelmei gerjesztették alapvető pszichológiai állapotukat. Azt nem akarjuk állítani, hogy a nemzetek vagy nemzetiségek sorsa a közös monarchia évtizedeiben egyenlő volt, azt azonban igen — és ez a történelem távlatos kérdéseinek szempontjából vigasztalónak tűnik —, hogy 1867 után egyik nemzetiségi mozgalom sem volt lényegében *támadó* vagy *agresszív*, e vonásokat a saját nemzet-nemzetiség iránti emancipatív elkötelezettség *pozitív*, és az azért érzett félelem *negatív* energiája táplálta. Az, hogy évszázadok, vagy mint éppen a cseh—német esetben, majdnem fél évezred „számlá”-ját egy bő fél évszázad nem tudta kiegyenlíteni, nem bizonyíték ez ellen az összefüggés ellen. Grünwald tekintélye és integritása, közigazgatási és egyéb szellemi téren megnyilvánuló kétségtelen tudása és tekintélye megtette hatását Apponyira. Szugesztíven érzékeltette, hogy a magyarság fenyegetve van, s a kihívás megválaszolása a közigazgatás feladata kell hogy legyen. Az, hogy *közelebbről* Apponyi valójában alig folytatja Grünwald érdemi kezdeményezéseit, az eddigiek alapján, már várható is volt.

A másik döntő hatás Apponyi fejlődésének ebben a szakaszában a „külön lap”. Szilágyi Dezső volt, aki nagyszabású, környezetét egyenesen nyo-

⁷⁹ Gondoljunk csak arra, hogy számos nemzetiség számára a nemzeti élet elemei történetük során még egyszer sem voltak adottak!

⁸⁰ 1931-es visszaemlékezés, 26.

masztó szellemi képességeiről, nehéz természetéről és mindenekfelett politikai tisztességéről volt ismert nemcsak Magyarországon, de külföldön is. Közösen küzdenek egy ideig a mérsékelt ellenzék soraiban, majd amikor Szilágyi Dezső miniszter lesz, parlamenti ellenfelekké válnak. Apponyiban Szilágyi Dezső útmutatásai alapján tudatosan a kiegyezés közjogi problematikájának ellentmondásossága, sokféleképpen-interpretálhatósága. Mondanunk is alig kell, hogy ha a nyolcvanas években a Sennyey-párt van hatalmon, Apponyi bizonyára nem talál kivetnivalót a kiegyezés „közjogi” alapjaiban . . . Különösen azután, hogy már maga mögött érezheti a tömeghatás „szelét”, Szilágyi Dezső „kritikus agyá”-nak produktumaival biztosítja magát a kiegyezés közjogi alapjainak támadhatóságáról. Nagyon is ironikus, de éppen ebben a konkrét politikai-szellemi térben korántsem teljesen váratlan vagy szokatlan, hogy Apponyi közjogi kritikája a nyolcvanas évek végétől már éppen az igazságügy-miniszterre lett Szilágyi Dezső ellen irányul . . . Szilágyi Dezsőnek Apponyira tett ideológiatörténetileg releváns hatására vonatkozó tézisünket erősíti Apponyi következő, önmagával szemben igencsak finom hangvételi, ám ritka kivételként, önkritikus megjegyzése is, amely már útjaik elválására utal: „. . . az a benső politikai összeköttetés, melyben Szilágyival éveken át állottam, nagyban hozzájárult saját közjogi gondolkodásom szigorúságának kifejlődéséhez és *nagyban gyarapította e téren is tudásomat, annyival inkább tartottam kötelességemnek, mert később épp a közjogi téren voltak vele súlyos összeütközéseim.* Ezek abból eredtek, hogy ő megállt a helyes doktrínának minden elhomályosítás ellen való megvédésénél, a nemzeti jogállomány elméleti teljességének biztosításánál; én azonban fokozatosan annak felismerése felé haladtam, hogy, bármely erősen megalapozott és szabatosan körülírt, *de pusztán elméleti jogokból, mondjuk: jogi fikciókból, a nemzet meg nem élhet, hogy e jogok tartalmát kell megvalósítanunk, ha jelentőségüket meg akarjuk óvni . . . Szilágyi, sajnos, erre a térre nem akart lépni. Óvakodott a tényleges közjogi gyakorlattal szemben továbbmenő követelmények felállításától . . . E tartózkodás folytán az ő szereplése nem emelkedett olyan magasra, mint amilyenre szellemi nagyságánál fogva emelkedhetett volna. De nekem megmutatta az utat, melyet nélküle talán sohasem találtam volna meg (1).”⁸¹*

Szilágyi „tartózkodása”, illetve Apponyi megtalált „útja” most már véglegesen jelzik, hogy megszületett az a népszerű, a kor fogalmai szerint tömeghatású ideológia, amely a fiatal konzervatív politikust hivatva lesz „jelentős” személlyé avatni . . . Az önkritika ebben az 1922-es emlékiratban, szintén sajátos. *A tények és az értékelés nem fedik egymást.* Visszapillantó önkritikáiban Apponyi gyakrabban vállalja az intellektuális tévedés hibáját, mint a valóságos politikai önbírálatot, s ez minden ilyen esetben egészen biztosan *elleplező* funkciót tölt be. Következő önbírálatát körülbelül így kellene lefordítanunk a politikai realitások nyelvére: igaz, hogy mindent megpróbáltam e ház felgyújtása érdekében, de akkoriban senki sem gondolta, hogy a ház meggyulladhat: „Ámde vajjon mit jelentenek mindezek a dolgok ma, midőn az osztrák—magyar monarchia felbomlása az összes közjogi kérdéseknek, amelyekkel évtizedeken át bajlódtunk, mindenkorra véget vetett? Gyakorlatilag, megengedem, semmit. De az akkori idők jellemzéséhez hozzátartoznak, amikor nem is számoltunk a monarchia megszűnésének eshetőségével és így ennek az összeköttetésnek körén belül kellett biztosítanunk a magyar nemzet önálló állami szervezetét, vala-

⁸¹ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év. i. m. 142—143. (Kiemelések: K. E.)

mint benső megerősödésének és szabad fejlődésének feltételeit. És kulcsot is adnak a mostani események megértéséhez, amikor megmutatják, mennyire nem sikerült Magyarországot és Ausztria, Magyarország és a dinasztia közt az együttélés alapját illetőleg valódi egyetértést létrehozni: erkölcsileg mily laza volt tehát az a kötelék, mely őket egybekapcsolta, és mily beteg volt az a viszony, amely köztünk fennállott.”⁸² Apponyi most ahhoz a ponthoz érkezett, hogy beismerhesse: saját politikája, melynek helyét köszönhette a magyar politikai élet vezetői között, tökéletesen ellentétben állt osztálya és egyben a saját érdekeivel is. De a „nemzeti élet biológiai egység”-nek politikusa most (1922-ben) még ezt is önmaga érdemének tudja be, az idő tehát, hogy is lehetne másként, ismét őt igazolta: „Ha van közpályámnak érdeme, akkor az abban állott, hogy ezt az emésztő belső betegséget élesebben láttam, következményeiben jobban mérlegeltem és ennél fogva, félreértésekkel nem törődve, gyökeresebben akartam orvosolni (!?), mint kortársaim legtöbbje.”⁸³ Igen jellemző még, hogy Szilágyi Dezsőtől való különbözésének magyarázatakor sem hiányozhat a „biológia”: „... nem érezte át annak *biológiai szükségét*, hogy azokból a tantételekből, melyeket senki nálánál világosabban meg nem formulázott ... gyakorlati konzekvenciák is levonassanak.”⁸⁴

E politika valódi jelentőségéhez képest visszafogottan szól Apponyi a „nemzeti élet biológiai teljessége” érdekében vívott harcairól. Érvelése ideológiatörténeti szemmel mérve rendkívül lapos, bizonyítást nem ismer, evidenciákat nyilatkoztat ki. Vizsgáljuk meg, mit is *tett* ezen ideológia jegyében Apponyi, hogy az olvasó ne higgye, biologizmusát, nacionáldarwinizmusát (*az agrárius-konzervatív és keresztény-szociálpolitikai irányultságát* most nem érintjük) csupán *ideologikusan* bíráljuk. Jelentette ez a politika a közjogi alapon álló ellenzéki séget, a katolikus autonómiát, a nagybirtok védelmét, melyek mindegyike *az adott helyzetben és à la Apponyi* éppenséggel *gyengítette* „a nemzet biológiai erejét”, hogy Apponyi szóhasználatánál maradjunk. 1931-ben, talán legkeményebb hangú visszaemlékezésében odáig megy, hogy az általános választójogot, amelynek ellensége volt (kivéve, mint láttuk, ha e követelés éppen „népszerű” volt) deklarálja „biológiai” szükségszerűségnek: „Ennek a fordulatnak és következményeinek (a Fejérváry-kormány választójogi törvényjavaslatának lelkes fogadtatása) tanulsága mélyen belevésődött lelkembe; *megértette és átértéztette velem a nemzeti eszme gyengeségeit, ha a nemzet nem foglalja magában az egész népet*. Az alkotmány citadelláját csak azok védik meg, akik benn vannak; a kik abból ki vannak zárva, mindig felhasználhatók megostromlására. . . . *Tetszik, nem tetszik: ez nemzetbiológiai törvény, . . .*”⁸⁵

Apponyinak a történettudományban közismertnek számító közéleti arcáról nem könnyű újat mondani, (ellentétben többi arcaival, amelyek mindeddig voltaképpen teljesen ismeretlennek számítottak). Az uralkodó, Ausztria és a dualizmus rendszere elleni támadás-sorozata 1914 előtt csak közvetve hivat-

⁸² Uo. 143. (Kiemelés: K. E.)

⁸³ Uo.

⁸⁴ Uo. 154. (Kiemelés: K. E.)

⁸⁵ 1931-es visszaemlékezés, 111–112. Érdekes kérdés, vajon Apponyi ismerte-e Sir P. Charles Mitchell A Biological View of our foreign Policy (1896) c. művét vagy más olyan próbálkozásokat, amelyek tételesen is *nemzetbiológiai*lag érveltek. (Ld. erről Hannsjoachim W. Koch, Der Sozialdarwinismus. Seine Genese und sein Einfluß auf das imperialistische Denken. München, 1973. — Az esetleges félreértés elkerülése kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a „nemzetbiológia” Apponyinál nem jelentett „rassizmus”-t, (Kiemelés: K. E.)

kozott a hadseregben folytatandó esetleges magyarosításra. Egy 1926-os beszé-
dében visszavetíti ezt a szempontot, s — természetesen önmaga újabb igazolá-
sásként — már a hadseregben elmulasztott „magyarosítás” kritikájában is
történelem-formáló erőt pillant meg: „... állítom, hogy a nemzeti problémá-
nak, egy minden faji öntudat felett álló egységes magyar állampolgári öntudat
és önérzet értelmében való megoldására nem volt képes (az 1914 előtti Magyar-
ország), mégpedig azért nem, mert a csonka magyar államiság nem állhatott
azok előtt, kiket hús és vér nem csatolt hozzája, abban a fényben, mely hát-
térbe szoríthatta volna a nemzetiségi, a faji öntudat és önérzet követelmé-
nyeit... a magyar nemzeti gondolat nélkülözötte azt az állameszményt, melyben
leginkább jut kifejezésre az állami presztige (sic!), és amely általános védkötelezett-
ség mellett a legerősebb nemzetnevelő intézmény: a nemzeti jellegű véderőt...
most utólag is mondom, hogy ezzel rátettem ujjamat nemzetiségi politikánk
sikertelenségének egyik legfőbb okára, a nemzeti gyengeség egyik pusztító
tényezőjére.”⁸⁶

Hogy felmérhessük a századforduló utáni politikai életben Apponyi pro-
pagandájának valódi jelentőségét, ellenfelét, Tisza Istvánt idézzük: „... érte
elég csorba az erkölcsi tőkét (a szabadelvű pártról van szó) a közelmúltban.
Bánffy czinikus frontváltoztatása, az a politikai sultomortale, mely Apponyit és
társait egy szép napon a függetlenségi táborba segítette s az a végzetes gyengeség,
mellyel a disszidensek siklanak a divatos áramlattal való megalkuvás lejtőjén,
úgyis alaposan megingatta a magyar nemzet politikai következetességébe, meg-
bizhatóságába, belátásába vetett hitet.”⁸⁷ Tisza itt a maga terminológiájával
találónan érzékelteti a politikai válság elmélyülésének azt a folyamatát, amely-
nek éppen Apponyiek mozgalma adta meg végletes sebességét. Ne higgyük
azonban, hogy Apponyi ne lett volna tisztában e válsággal, amelynek habjain,
noha kétségtelenül a „tetején” úszott: „Szegezzük le mint ama kornak uralkodó
világáramlatainak egyikét az Osztrák—Magyar Monarchia fennállásának szük-
ségségéről táplált általános meggyőződést. Ebből a meggyőződésből folyó-
lag sehol sem nézték jól azokat a magyar ellenzéki törekvéseket, melyek a
Monarchia felbomlására, vagy legalább a kötelék lazítására irányuló törek-
vésnek látszatát keltették.”⁸⁸ Erre valóban nem is törekedett, noha tevékeny-
ségét így kellett értékelnie minden félnek. Ezzel természetesen nem Apponyi
tevékenységének valóságos részarányát szeretnénk meghatározni a politikai ese-
mények végeredményének alakulásában, csak politikájának teljességgel egy-
értelmű irányát még egyszer aláhúzni. Apponyi újra meg újra hangsúlyozza:
„... az Osztrák—Magyar Monarchia fenntartásának szükségessége előttem
minden kétségen felül állott, és hogy soha, akkor sem, amikor a függetlenségi
pártba léptem, nem kacérkodtam az elszakadás gondolatával...”⁸⁹

A közjogi érvelés sikerének láttán mindent megtett, hogy így személyé-
nek befolyását növelje. Szerepének hatása a politikai válságra, egyre anakro-
nisztikusabbá válása a századelő szélesedő szellemi összképében, arculatának
irracionalizálódása egészen addig, hogy tartalmi saját érdekei ellen is fordul-
tak, a magyar politika egyik, ha tetszik, némiképp komikus, ha tetszik dia-
bolikus alakjává teszik.

⁸⁶ Gróf Apponyi Albert: A nemzetiségi kérdés múltja és jövője Magyarországon. Bp., 1926. 15.

⁸⁷ Tisza István: A helyzetről. é. n. (1905), 37. (Kiemelés: K. E.)

⁸⁸ 1931-es visszaemlékezés, 139—140.

⁸⁹ Uo. 47.

Эндре Кишш: Альберт Аппони — идеолог и политик

Выдающийся деятель политической жизни эпохи дуализма является интересным явлением не только в узком смысле истории идеологии. Стремясь подробнее узнать его, мы ближе подходим к исторически обоснованному раскрытию традиций консервативной идеологии. Политические этапы его жизни вместе с тем являются и показателями внутренних своеобразий дуалистического устройства, которые часто незаметными останутся на поверхности.

Первым значительным политическим стремлением юного Аппони явилось многогранное (в качестве синтеза) внедрение политического католицизма эпохи после 1848 года (идеологии Монталеберта, Кеттелера, Дупанлуа и других). Его содержанием явилось прежде всего подготовка к социальным последствиям предстоящей индустриализации. Все это открывало бы *антилиберальное* поле действия для старых консерваторов, прежде всего для католической церкви. Провал консервативных политических альтернатив временно растерял Аппони, а потом это же обстоятельство толкнуло его на шаг организации самого крупного по масштабам, а в то же время самого разнообразного по своим тенденциям блока оппозиции режима Тисы. Эту работу Аппони ввел под знаком государственно-правовой оппозиции, настроенной на борьбу за большую венгерскую самостоятельность внутри Монархии. С конца прошлого-начала XX века его политическая теория была насыщена с почти недифференцированным националь-дарвинизмом на основах «национальной биологии». Политическая чувствительность и способность ориентации Аппони вызвали одинаково внимания, хотя реального политического содержания они не имели. Отсюда вытекает, что свое многогранное политическое миропонимание Аппони сумел реализовать путем уступок и ограничений. Отсутствие единого политического содержания было покрыто прагматическим намерением, близким к границе политического нарцизма. Уже с 1890-х годов он сознательно борется *против* релятивизации обсалютов и можно считать его одним главой этих стремлений.

К 1914 году деятельность Аппони в конечном счете поворачивается и против своих ценностей. А это явление является ярким примером того: если политическое влияние не дополняется действительным общественным обязательством, тогда политическое содержание исчерпывается самоцельным сохранением вышеуказанного влияния.

Endre Kiss: Apponyi, the Ideologue and the Politician

Albert Apponyi, this outstanding politician of the Austro-Hungarian Dual Monarchy is not only a prominent figure in the history of contemporary ideologies but a study of his career also contributes to a better understanding of the conservative ideological tradition. The political periods of his life at the same time reflect some deeper internal characteristics of the Dual Monarchy.

The first great political aspiration of the young Apponyi was to adopt post 1848 political catholicism (Montalembert, Ketteler, Dupanloup and others) in Hungary. This meant the preparation for meeting the social consequences of impending industrialization, this giving a free scope for political activity to the ultraconservatives and even more to the Catholic church. The failure of the conservative political alternative — after some hesitation — inspired Apponyi to organize the most significant, quite heterogenous opposition of the Tisza-regime. This political opposition aimed mainly at the increased independence of Hungary within the Monarchy. From the turn of the century on Apponyi's political thought absorbs an undifferentiated „national biological” social darwinism.

Apponyi's political sensitivity was most remarkable. However, in spite of his pretentious efforts to gain a decisive influence on the formation of Hungarian political life, he did not work out realizable political tenets. His career before 1914 proves that if political influence is not supplemented by social tenets, then it aims at nothing else but maintaining this influence.